

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 15

Ужгород-2018

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Палінчак М.М. – д.політ.н., професор
Заст. гол. редактора: Остапець Ю.О. – д.політ.н., професор
Відповідальний секретар: Бокоч В.М. – к.політ.н., доцент
Члени редколегії: Асланов С.А. – д.політ.н., професор
Бебик В.М. – д.політ.н., професор
Бєлов Д.М. – д.ю.н., професор
Вегеш М.М. – д.іст.н., професор
Климочук В.Й. – д.політ.н., професор
Круглашов А.М. – д.політ.н., професор
Лемак В.В. – д.ю.н., професор
Лендел М.О. – д.політ.н., професор
Монолатій І.С. – д.політ.н., професор
Наумкіна С.М. – д.політ.н., професор
Устич С.І. – д.соц.н., професор
Примуш М.В. – д.політ.н., професор
Романюк А.С. – д.політ.н., професор
Стряпко А.Д. – к.політ.н., професор
Черленяк І.І. – д.н. з держ. упр., професор
Шандор Ф.Ф. – д.філос.н., професор
Шуба О.В. – д.політ.н., професор
Владіслав Дудінський – Doc. PhDr., CSc. (Словацька Республіка)
Іріна Дудінська – Doc. PhDr., CSc. (Словацька Республіка)

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 12 від 20.12.2018 року.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21016-10816P,

видане Державною реєстраційною службою України 29.09.2014 р.

Офіційний сайт видання: regionalstudies.uzhnu.uz.ua

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Подкидишева Ю.С. ТЕЛЕВІЗІЙНЕ ВИСВІТЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ ВИПУСКІВ НОВИН ЦЕНТРАЛЬНОГО ТЕЛЕБАЧЕННЯ УКРАЇНИ У 2016–2017 РР.).....	5
---	---

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Грищенко Н.І. ПРОТЕСТНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ХАРАКТЕР ОСНОВНИХ ФОРМ ПРОЯВУ.....	12
Іваніна О.В. УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У БЮДЖЕТНОМУ ПРОЦЕСІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ.....	16
Костенко А.М. СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	23
Магдич Ю.А. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІНІСНО-СВІТОГЛЯДНОЮ СКЛАДОВОЮ ЧАСТИНОЮ СВІДОМОСТІ НА ТРАДИЦІЙНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ.....	28
Осадчук І.Ю. АСАМБЛЕЙНО-НЕЗАЛЕЖНА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ У ШВЕЙЦАРСЬКІЙ КОНФЕДЕРАЦІЇ.....	32
Попков Д.О. ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАСАД ПОБУДОВИ КОНСЕНСУСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ.....	38
Стрельчук Н.В., Гуйтор М.М. ВПЛИВ УКРАЇНО-РУМУНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН НА СОЦІОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	46

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Ибадов Назим Садыг оглу, Гасанов Мехман Захид оглу. ВОССТАНОВЛЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И УКРАИНЫ КАК ОБЪЕКТ АНАЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ФАКТЫ И ВЫВОДЫ.....	53
Кадір Асо Араз. ВІДНОСИНИ ІРАКСЬКОГО КУРДИСТАНУ З ІСЛАМСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ІРАН: ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ.....	57
Ключкович А.Ю. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ У СЛОВАЧЧИНІ: ОСНОВНІ ФОРМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	64

РОЗДІЛ 4

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Прибегін І.С. ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ.....	70
--	----

CONTENTS

SECTION 1**POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES**

Podkydysheva Yu.S. TELEVISION COVERAGE OF LOCAL POLITICAL PROCESSES (ON THE EXAMPLE OF NEWS ISSUES OF THE CENTRAL TELEVISION OF UKRAINE IN 2016–2017).....	5
---	---

SECTION 2**POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY**

Hryshchenko N.I. PROTEST PRACTICES OF UKRAINIAN CITIZENS: THE NATURE OF THE MAIN FORMS OF MANIFESTATION.....	12
Ivanina O.V. CITIZEN PARTICIPATION IN THE BUDGET PROCESS AT THE LOCAL LEVEL.....	16
Kostenko A.M. MODERN MECHANISMS OF INFLUENCE OF INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY ON STATE AUTHORITIES BODIES.....	23
Mahdych Yu.A. PECULIARITIES OF POLITICAL MANIPULATION WITH VALUES ON THE TRADITIONAL STAGE OF SOCIAL EVOLUTION.....	28
Osadchuk I.Yu. THE ASSEMBLY-INDEPENDENT SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE SWISS CONFEDERATION.....	32
Popkov D.O. GROUNDS FOR THE CONSTRUCTION OF A CONSENSUALLY-ORIENTED ELECTORAL SYSTEM.....	38
Strelchuk N.V., Huitor M.M. INFLUENCE OF UKRAINE-ROMANIAN INTER-RELATED RELATIONS ON SOCIOPOLITICAL PROCESSES IN THE BORDER REGIONS OF THE CHERNIVTSI REGION.....	46

SECTION 3**POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL SYSTEMS
AND GLOBAL DEVELOPMENT**

Ybadov Nazym Sadylly ohly, Hasanov Mekhman Zakhlyd ohly. RESTORATION OF TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN AND UKRAINE AS AN OBJECT OF ANALYTICAL RESEARCHES: FACTS AND CONCLUSIONS.....	53
Kadir Aso Araz. IRAQI KURDISTAN RELATIONS WITH ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN: POLITICS, ECONOMY AND IDEOLOGY.....	57
Kliuchkovych A.Yu. POLITICAL PARTICIPATION IN SLOVAKIA: THE MAIN FORMS AND TRENDS OF DEVELOPMENT.....	64

SECTION 4**ETHNOPOLITOLOGY AND ETHNOPOLITICAL SCIENCE**

Prybichin I.S. GENESIS OF THE CONCEPT OF IDENTITY IN SOCIO-POLITICAL SCIENCES.....	70
--	----

РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 323.23.:654.197 (477) «2016/2017»

ТЕЛЕВІЗІЙНЕ ВИСВІТЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ ВИПУСКІВ НОВИН ЦЕНТРАЛЬНОГО ТЕЛЕБАЧЕННЯ УКРАЇНИ У 2016–2017 РР.)

TELEVISION COVERAGE OF LOCAL POLITICAL PROCESSES (ON THE EXAMPLE OF NEWS ISSUES OF THE CENTRAL TELEVISION OF UKRAINE IN 2016–2017)

Подкидишева Ю.С.,
*аспірант кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

У статті вивчається розподіл політичних сил на українському медіаринку через аналіз висвітлення регіональних подій в ефірі загальноукраїнських телеканалів. Автор зазначає, що телевізійні ЗМІ, інформуючи глядачів, порушують стандарти журналістики на користь політичних партнерів власників телеканалів. За результатами моніторингу виявлено заангажованість і тенденційність медійного контенту. Фактичні докази цих тверджень наведено на прикладі окремих телеканалів та їх конкретних сюжетів.

У висновках автор підкреслює загрози такого маніпулювання фактами і поданням інформації для політичної свідомості громадян України, а також вплив необ'єктивного висвітлення регіональних новин всеукраїнськими ЗМІ на суспільно-політичну ситуацію в країні.

Ключові слова: політичні процеси, медіа, політична культура, стандарти журналістики, регіоналізм, телебачення.

В статье рассматривается распределение политических сил на украинском медиарынке через анализ освещения региональных событий в эфире всеукраинских телеканалов. Автор отмечает, что телевизионные СМИ, информируя зрителей, нарушают стандарты журналистики в пользу политических партнеров владельцев телеканалов. По результатам мониторинга выявлена их ангажированность и тенденциозность. Доказательства приведены на примере отдельных телеканалов и их конкретных сюжетов.

В выводах автор подчеркивает угрозы такого манипулирования фактами и представления информации для политического сознания граждан Украины, а также влияние необъективного освещения региональных новостей всеукраинскими СМИ на общественно-политическую ситуацию в стране.

Ключевые слова: политические процессы, медиа, политическая культура, стандарты журналистики, регионализм, телевидение.

The article analyzes the distribution of political forces in the Ukrainian media market in the context of coverage of regional events on the air of the national Ukrainian TV channels. The author demonstrates that the television media informing the audience violates the standards of journalism in favor of political partners of the owners of TV channels. The results of the monitoring revealed engagement and tendentiousness. The evidence is given on the example of some channels and their production.

In the conclusions, the author emphasizes the threats of such manipulation of facts and representation of the information to the political consciousness of the citizens of Ukraine, as well as the impact of biased coverage of regional news by the all-Ukrainian media on the socio-political situation in the country.

Key words: political processes, media, political culture, journalism standards, regionalism, television.

Постановка проблеми. Засоби масової інформації відіграють значну роль в умовах розвитку інформаційного суспільства та демократичних процесів. Прозорість роботи органів державної влади та місцевого самоврядування – цінність, яка є критерієм оцінки якості роботи політичних інститутів, тому співпраця з медіа часто є пріоритетом для політиків, а критичне, об'єктивне і неупереджене висвітлення їхньої роботи – викликом для сучасного інформаційного світу. У зв'язку із цим актуалізуються наукові дослідження ролі медіа у висвітленні політичних процесів, формуванні політичної культури, зокрема політичної свідомості громадян, а моніторинг телевізійних новин дозволяє виявляти розподіл політичних сил і інформаційних впливів у суспільстві.

передженне висвітлення їхньої роботи – викликом для сучасного інформаційного світу. У зв'язку із цим актуалізуються наукові дослідження ролі медіа у висвітленні політичних процесів, формуванні політичної культури, зокрема політичної свідомості громадян, а моніторинг телевізійних новин дозволяє виявляти розподіл політичних сил і інформаційних впливів у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Дослідження засобів масової інформації є предметом аналізу багатьох вітчизняних науковців, серед яких – представники різних суспільних наук: соціології, політології, журналістики тощо. Серед них варто назвати, насамперед, В. Бебика, А. Москаленка, І. Панаріна, Г. Почепцова, Т. Приступенко, В. Шкляра. Незважаючи на пильну увагу вітчизняного наукового співтовариства до ролі засобів масової комунікації в суспільно-політичних процесах у нашій державі, досі недостатньо дослідженим залишається аналіз їх впливу на політичні процеси регіонального рівня. Адже від його розгляду залежить поглиблене розуміння проблем взаємодії медіа та суспільства, рівня адекватного висвітлення політичних подій, а також наскільки та чи інша політична сила використовує медіа-ресурс і як наслідок – впливає на свідомість населення.

З огляду на це метою нашої статті є дослідження методів, які використовуються телевізійними засобами масової інформації у процесі висвітлення політичних процесів на регіональному рівні. Відповідно до цього завданнями розвідки є аналіз результатів моніторингу новин загальноукраїнських телеканалів на предмет їх політичної об'єктивності, виявлення зв'язків між інтересами власників ЗМІ і висвітлення в їхньому ефірі діяльності їхніх політичних партнерів і конкурентів, аналіз негативних тенденцій інформування центральними телеканалами про політичне життя регіонів України, з'ясування, які політичні сили найбільше використовують телевізійний ефір на власну користь. Нами буде узагальнено розгляд окремих тенденційних сюжетів випусків інформаційних новин центральних телеканалів у 2016 та 2017 рр.

Зазначимо, що ще П'єр Бурд'є у своїй роботі «Про телебачення» аналізує та демонструє слабкі сторони телевізійних ЗМІ, які під час своєї роботи не інформують аудиторію, а дезорієнтують її, викривляють дійсність. Таким чином, спотворюється основна функція ЗМІ – поширення суспільно важливої інформації. «Приховувати демонструючи» [1, с. 26] – одна з нових функцій телебачення, яку використовують політичні актори для досягнення власних цілей, а в час інформаційно-технологічного плюралізму телевізійними ресурсами володіє майже кожна політична сила [2].

Питома вага телебачення в інформаційному просторі продовжує знижуватися. Але відсоток контенту, який так чи інакше виходить від теле-редакцій, усе ще дуже значний. Телебачення до сьогодні залишається одним з основних джерел інформації про події в державі та закордоном для багатьох українців. За результатами соціологічного опитування, проведеного в лютому 2017 р. компанією Research&Branding Group,

наразі телебачення як джерело інформації найменш вдвічі популярніше серед українців, ніж мережа Інтернет. Це демонструють відповіді респондентів: 58% проти 30% відповідно. Зауважимо, що серед респондентів 86% отримують інформацію про політичні події із центральних телеканалів України, а 34% – з Інтернет-ЗМІ (респондентам була можливість відповісти більше одного разу). Щодо довіри до засобів масової інформації, то і тут центральні телеканали також у лідерах, адже їм довіряють 42% респондентів, у той час як Інтернет-ЗМІ – 19% (респондентам також була надана можливість вибрати більше одного варіанту) [3].

Дані результати переконливо підтверджують важливість дослідження висвітлення новин центральними телеканалами. І в цьому контексті подача новин щодо політичних подій на регіональному рівні займає особливе місце. У період існування фактичного військового конфлікту на території України, а також проведення широкомасштабних реформ саме інформація з регіонів є дуже важливим індикатором політичних настроїв суспільства. Головна політична роль регіональних телевізійних сюжетів у випусках новин загальнонаціональних каналів – артикуляція та демонстрація інтересів, позицій мешканців певного регіону, діяльності місцевих політиків або роботи загальнодержавних політичних акторів на прикладі окремого регіону.

Ми промоніторили головні випуски новин центральних телеканалів: «Факти» на «ICTV», «ТСН» на «1+1», «Сьогодні» (в 2016 р. – «События») на ТРК «Україна», «Подробиці» на «Інтері», «Вікна» – «СТБ». У результаті цього варто зазначити, що серед основних негативних тенденцій у висвітленні політичних подій на регіональному рівні центральними телеканалами є поширена необ'єктивність та маніпулятивність сюжетів. Варто зауважити про персоніфікацію більшості подій та часте порушення журналістами принципу подієвості. Обґрунтуємо ці наші узагальнюючі твердження конкретними прикладами з випусків телевізійних новин у 2016–2017 рр.

По-перше, складні соціально-економічні умови життя і підняття комунальних тарифів змушують українців висловлювати своє невдоволення шляхом протестної активності. Часто під час висвітлення подібних подій журналісти залучали до сюжету конкретних політиків (як правило, опозиційних).

Протягом 2016 і 2017 років «Подробиці» на телеканалі «Інтер» широко і з особливою увагою висвітлювали діяльність очільника «Руху простих людей» Сергія Капліна. Депутати його партії брали під «особистий контроль» вирішення конфлікту між мешканцями багатоквартирних будинків і «Полтавагаз», коли відбувались протести проти

встановлення загальнобудинкових лічильників [4]. Сергій Каплін коментував перекриття працівниками суднобудівного заводу траси Миколаїв-Одеса у зв'язку із заборгованістю виплати заробітної плати: «У нас є всі підстави стверджувати, що Пашинський разом зі своїм директором, який був призначений «Народним фронтом» на цю посаду, розкрадає сьогодні підприємство і торгує з росіянами» [5]. Також політик був залучений до боротьби вінницьких активістів із міською радою задля встановлення справедливих комунальних тарифів і введення мораторію на їх підвищення: «Коли мені говорять про те, що окремі чиновники, міністри, як у «Нафтогазі», «Укргазвидобування», отримують по мільйону, а депутати отримують начебто незначні гроші, я ніколи це не сприйму. Український народ точно не давав їм дороговказ піднімати собі зарплатню, доки відповідні речі не відбулися з підняттям пенсій для пенсіонерів, підняттям зарплатні для робітників, для селян. Я вчора розмовляв із Парубієм. Він дав мені слово, що цей документ ні за яких обставин не пройде!» [6]. Окрім цього, політик коментував вимоги мітингарів ветеранів-мільйонерів у Києві, які вимагали перерахунку пенсії [7]. Зауважимо, що сюжети, в яких висвітлюються виступи цього політика, є незбалансованими, а цитати С. Капліна не є експертними оцінками, а мають політично заангажований характер.

Лише за 2017 р. у випуску новин, які ми моніторили, 46 разів процитували думку політика (у вигляді відео-інтерв'ю, телефонного запису або цитування із соціальної мережі Facebook) із найрізноманітніших приводів, у тому числі і регіональних проблем [8].

Також телеканал «Інтер» у випуску новин широко висвітлює діяльність членів «Опозиційного блоку», спрямовану на допомогу мітингарям та іншим постраждалим прошаркам населення. Так, мітинг шахтарів на Львівщині, сюжет про який вийшов 21 січня 2016 р., містить коментар лідера «Опозиційного блоку» Юрія Бойка: «Ми зараз уже подали зміни до бюджету, де заклали достатньо грошей для того, щоб підтримати соціальні виплати, які були несправедливо врізані у проєкті бюджету на 2016 рік. Це, взагалі, злочин – те, що людям не дають зарплати» [9]. До протестуючих проти високих комунальних тарифів у Кам'янському (Дніпропетровська область) звернувся член партії Олександр Вілкул: «Ми внесли чіткий, зрозумілий, комплексний план і стратегію, що необхідно зробити. Перше – це зниження комунальних тарифів. Друге – це підняття заробітної плати і пенсій [...] Третє питання – це прийняти наші законопроекти, спрямовані на стабілізацію цін» [10]. Інші представники «Опозиційного блоку» долучились до вирішення конфлікту між мешканцями Біляївки Одеської

області та місцевою владою щодо несправедливого звільнення головного лікаря районної лікарні (ефір від 25 квітня 2016 р.) та підтримали мітинг у Києві шахтарів-інвалідів праці, які вимагали індексації регресивних виплат і пенсій (ефір від 15 червня 2016 р.). Також телеканал висвітлював акцію членів одеського осередку партії щодо збору підписів за встановлення мораторію на підняття комунальних тарифів та їх пропозицію введення компенсації для людей, яку «можна передбачити в місцевому бюджеті» (ефір від 19 липня 2016 р.). Відміну рішення про підняття тарифів на проїзд у маршрутках 8 квітня 2017 р. коментує саме представник партії «Опозиційний блок» [11].

На телеканалі ICTV найчастіше можна було ознайомитись із діяльністю партії «Наш край». У контексті використання інформаційного приводу у вигляді мітингів в ефірі «Фактів» 13 липня 2016 року вийшов сюжет про пікет жителів Одещини перед Верховною Радою та Кабінетом Міністрів із вимогою продовження ремонту траси Одеса-Рені. У ньому було надано коментар народного депутата України, співголови партії «Наш край» Антона Кіссе [12].

Зауважимо, що опозиційні політики активно спекулювали на протестних настроях не лише щодо тарифів, але й у питанні декомунізації, зокрема перейменування вулиць. Наприклад, 2 квітня 2016 р. в ефірі «Подробиць» («Інтеру») вийшов сюжет щодо небажання мешканців Кіровограда сприйняти перейменування міста на «Кропивницький», адже «більшість хоче, щоб місто знову стало Єлизаветградом. Це показало і громадське опитування, проведене восени минулого року місцевою владою». У сюжеті було надано слово колишньому губернатору Кіровоградської області та народному депутату від «Опозиційного блоку» Сергію Ларіну [13]. Також політик з'явився у випуску новин цього телеканалу 4 квітня, стверджуючи, що «найголовніше – щоб назву міста визначили самі мешканці міста Кіровограда [...] для цього ми запропонували певну «дорожню карту», яка складається з 5 пунктів, але найголовніший – це створити умовний консорціум з провідних соціологічних компаній, щоб вони провели дослідження» [14]. Після тривалої паузи на «Інтері» 10 жовтня 2016 р. з'явилась інформація, що до канцелярії Вищого адміністративного суду України надійшло 14 скарг від мешканців міста, громадських організацій і депутатів «Опозиційного блоку» щодо скасування постанови Верховної ради України про перейменування міста на Кропивницький. Ця тема також була піднята в ефірі теленовин від 24 жовтня того ж року, де було взято коментар у вже згаданого С. Ларіна.

В ефірі «Інтеру» також звучали коментарі депутатів Юрія Бойка і Олександра Вілкула («Опозиційний блок») щодо перейменування

Дніпропетровська на Дніпро, де останній заявив, що «90%, 900 тисяч мешканців міста Дніпропетровськ проти перейменування. Нам сьогодні об'єднувати країну, нам потрібно знаходити точки дотику, не можна спекулювати на питаннях назви, на питаннях мови, на багатьох інших питаннях, якщо ми хочемо жити в одній країні і об'єднувати нашу країну» [15].

По-друге, прихована реклама окремих політиків проявлялась також у висвітленні телеканалами результатів їх діяльності. Особливо тих, що стосувались матеріальних мотивацій і фінансових виплат для мешканців окремих регіонів.

На телеканалі «Інтер» 21 січня 2016 р. з'явився сюжет про результати діяльності мера Кривого Рогу Ю. Вілкула, в якому йому також було надано слово: «Я вчора підписав розпорядження про фінансування профтехосвіти в нашому місті, щоб викладачі і співробітники могли вчасно отримати аванс і щоб студенти могли отримати свою стипендію». А під час висвітлення ситуації із заборгованості виплат викладачам і студентам вже одеських профтехучилищ «Інтер» взяв коментар у члена «Опозиційного блоку» Миколи Скорики [16].

«Подробиці» на телеканалі «Інтер» продовжували рекламувати партію «Опозиційний блок», коли в ефір вийшов сюжет про професійний ліцей у Теплодарі, який за рішенням місцевих депутатів отримає майже мільйон гривень для покриття заборгованості перед учнями і викладачами. Журналісти телеканалу зауважили, що контролювали процес голосування депутати-опозиціонери, які спеціально приїхали на сесію міської Ради (ефір від 18 березня 2016 р.). Наступного ж дня телеканал ще раз нагадав про роль «Опозиційного блоку» у вирішенні проблеми фінансування професійно-технічних училищ. Також на телеканалах «Інтер» та «Україна» 9 червня вийшов сюжет про можливе закриття школи-інтернату на Закарпатті, співробітники якого звернулись за допомогою до лідера фракції «Опозиційний блок» Ю. Бойко [17].

Звернемося далі до аналізу новинного продукту національного телеканалу «1+1». В ефірі новин ТСН на цьому телеканалі 25 квітня 2016 р. з'явився сюжет про голову Волинської обласної ради Ігоря Палицю (партія УКРОП), якого називають довіреною особою Ігоря Коломойського [18], який, у свою чергу, є кінцевим бенефіціарним власником телеканалу: «Будівництво новітньої спортивної арени вартістю понад 12 мільйонів гривень ініціював і профінансував благодійний фонд голови облради Волині» [19].

Також на телеканалі «1+1» журналісти високо оцінюють ініціативу Волинської обласної ради узаконити видобуток бурштину в регіоні, вказуючи, що це рішення дуже позитивно вплине на добробут місцевого населення, і як експерта в сюжеті

презентують депутата облради від «Укропу» Ірину Констанкевич, яка стверджує: «Зараз у цих малих масштабах не дати раду, то далі це перейде вже у сферу криміналітету, людей перетворять у рабів. Наші ліси будуть зіпсовані, і тут ні вашим дітям, ні вашим онукам не буде де жити» [20].

Традицію позитивного висвітлення діяльності власників телеканалів продовжує «Україна». Тут за 2016 – першу половину 2017 рр. у випусках новин «Сьогодні» вийшло «всього лиш» 723 сюжети про благодійність Гуманітарного штабу Ріната Ахметова (дані з офіційного youtube-каналу штабу) [21].

По-третє, притаманним для тележурналістики залишається використання проблем у промисловості задля вибіркового забезпечення формування позитивного іміджу окремих політиків.

Так, наприклад, «Факти» від 5 квітня 2017 р. повідомили на телеканалі «ICTV» повідомли, що українських металургів підтримав Олег Ляшко – лідер «Радикальної партії», на зустрічі з колективом «Запоріжсталі».

Разом із повідомленням про актуальні події у промисловості на «Інтері» було продемонстровано сюжет про недоцільність приватизації Одеського припортового заводу, про що висловився народний депутат від «Опозиційного блоку» Вадим Рабинович: «Це питання остаточного добиття економіки України. Я дуже сподівався, як і багато українців, що новий уряд змінить курс попереднього, ось цього уряду kleptomанів, коли заходить мова про особистий бізнес, кажуть: «Продавати сьогодні не можна – ціни маленькі», а те, що належить всій Україні, давайте все продамо» (24 травня 2016 р.). Також на цьому телеканалі 7 червня 2016 р. було подано сюжет про проблеми на Кременчуцькому заводі залізобетонних шпал, який нібито на межі закриття через махінації, проте допомогти підприємству обіцяє лідер фракції «Опозиційний блок» Ю. Бойко.

Якщо попередні факти висвітлення інформації центральними телеканалами України демонструють піар-акції окремих політиків на протестних настроях населення регіонів, результатах власної діяльності чи оцінці промислового потенціалу України, то четверта група порушень стандартів журналістики в контексті висвітлення політичних питань стосується оцінки телеканалами діяльності місцевих політиків. Зауважимо, що окремі регіональні лідери постають перед глядачами телеканалів частіше, а інших рідко або взагалі не згадують. Також суттєво відрізняється тональність сюжетів про їх діяльність.

Зокрема, для «Телевізійної служби новин» на телеканалі «1+1» характерною є висока увага до особистості экс-голови Одеської обласної державної адміністрації Михайла Саакашвілі. Частіше за все його діяльність оцінюють негативно:

1. «Керманич Одещини Міхеїл Саакашвілі опинився в центрі одразу двох скандалів: земельного та з елітною нерухомістю. Міжнародна хакерська група «Хінкалі» зламала пошту радника Саакашвілі і опублікувала листування. Із нього випливає, що великий одеський забудовник надає команді грузинських реформаторів три елітні квартири в курортному районі Одеси. Замість цього отримує право будувати багатоквартирний комплекс на землях Міністерства оборони. Цю інформацію з трибуни Верховної ради оприлюднив народний депутат Дмитро Голубов» (28 січня 2016 р.).

2. «Підсумки чотириденної поїздки до Грузії в Івано-Франківську оприлюднив народний депутат України Віталій Купрій. Метою було на власні очі побачити реформи, що після Революції Троянд розпочав Міхеїл Саакашвілі, та спробувати зрозуміти, чому так важко команда грузинських реформаторів просуває їх в Україні. Те, що укропівці побачили у Грузії, за словами Віталія Купрія, їй приголомшило. Зокрема, розповіді місцевих про тиск на середній бізнес. При цьому нардеп звернув увагу на владні амбіції Саакашвілі. Саме з ними він пов'язує активну критику дій українських керманичів із боку команди одеського губернатора» (23 лютого 2016 р.).

3. «Смертельна ДТП в Івано-Франківську. Під колеса таксі потрапив 73-річний чоловік. Від травм він помер на місці. Поліцейські винуватять організаторів антикорупційного форуму під проводом Міхаїла Саакашвілі, що саме тривав поруч у концерт-холі. За їхніми словами, численні авто учасників зібрання були припарковані з порушеннями правил дорожнього руху і обмежували видимість проїжджої частини» (24 лютого 2016 р.).

4. У сюжеті від 19 травня 2016 р. з'явилась інформація про звинувачення Міхаїла Саакашвілі у використанні приватного літака, що належить одеським бізнесменам, для перельоту на економічний форум у Польщі. Інформацію оприлюдним знову Дмитро Голубев.

5. 5 липня 2016 р. у сюжеті про ситуацію на Іллічівському морському порті діяльність Міхаїла Саакашвілі було оцінено як таку, що лобювала російські інтереси і підривала економічний потенціал підприємства.

6. 1 вересня 2017 р. вийшов односторонній репортаж про позбавлення Саакашвілі українського громадянства: «Порошенко стверджує, що здійснив би злочин, не позбавивши Саакашвілі громадянства».

7. З 14 по 17 вересня 2017 р. вийшло два сюжети про дрібні адміністративні правопорушення, здійснені Саакашвілі: «Кортеж Саакашвілі зупинили за перетин суцільної смуги та обгін у недозволеному місці», «Джип з экс-президентом Грузії в супроводі двох автівок виїхав із заміського комплексу

поблизу Чернівців, де він ночував, і вирушив у бік міста. На трасі автівки розігналися до швидкості понад 150 кілометрів за годину, аж тут за кілька хвилин кортеж зупинив поліцейський патруль».

8. 17 вересня 2017 р. вийшов розлогий аналітичний матеріал з ознаками політичної необ'єктивності «Справа Саакашвілі: Україна без потреби створила собі додаткову іміджеву проблему», де подані точки зору різних експертів і політиків, окрім самого Саакашвілі.

У випуску новин «Факти» на телеканалі «ICTV» Міхаїл Саакашвілі постає, навпаки, в образі відповідального політика. «Він переніс свій робочий кабінет на трасу. Працюватиме в наметі, прямо на дорозі Одеса – Рені. За його словами, можливо, це приверне увагу до проблем ремонту дороги. Голову Одеської ОДА не влаштовує швидкість робіт та обсяги фінансування траси Одеса – Рені. Керувати областю Саакашвілі збирається теж із намету. Запевняє: нікуди не піде, поки необхідні для будівництва гроші не надійдуть з Києва» [22].

Найбільш широко представленим у 2016 р. на всіх центральних телеканалах є мер Києва Віталій Кличко, який з'являвся неодноразово в ефірі теленовин «UA:Перший», «Інтера», «України», «1+1», «ICTV» та «СТБ». Контекст його появи в телеефірі був завжди позитивним: програма вивчення англійської мови для поліцейських («UA:Перший», 28 березня), перспективи створення пейзажної алеї в Києві (ІНТЕР, 2 квітня), сучасна зупинка громадського транспорту в Києві (ТРК «Україна», 5 квітня), виступ на форумі місцевого самоврядування у Львові (ІНТЕР, 7 квітня), вимогливість до стандартів надання послуг Центрами надання адміністративних послуг (ІНТЕР, 25 квітня), посадження разом із працівниками посольства Ізраїлю 16 ялинок (1+1, 16 травня), необхідність звернення Асоціації міст України до парламенту з вимогою скасування постанови Кабінету міністрів про підняття цін на газ для населення (21 червня), презентація оновленого зоопарку в Києві (1+1, 4 липня), організація власним фондом літнього табору з бізнес-нахилом для школярів (ICTV, 16 липня) та фінансування фондом конкурсу винаходів («Вікна-СТБ», 29 вересня), коментування ремонту київських доріг (ICTV, 24 жовтня), похід на соціальний ярмарок (ТРК «Україна», 29 жовтня), героїчна очистка снігу в Києві (ICTV, 29 листопада) тощо.

Проте особлива увага центральних телеканалів із початку червня 2016 р. була прикута до особистості міського голови Львова Андрія Садового у зв'язку з проблемою утилізації сміття в місті. Якщо телеканал «1+1» подавав інформацію зважено та не описував паніку серед місцевого населення (7-8 червня), то на телеканалі «Інтер» журналісти по-іншому бачили ситуацію: «Місцеві активісти кажуть, що саме через Садового місто

опинилось в такій ситуації» (7 червня): «Не дивлячись на те, що в мерії відрапортували, що вирішили проблеми з вивезенням відходів, фактично баки спустошують раз на декілька днів. Місцеві активісти заявляють: міський голова Андрій Садовий повинен нести персональну відповідальність як за загибель людей, так і за сміттєвий колапс» [23].

Нарешті, **потребує особливої уваги висвітлення виборчого процесу на регіональному рівні центральними телеканалами.** Моніторинг випусків новин демонструє крайню персоналізованість таких сюжетів і прихильність до окремих кандидатів.

Наприклад, призначення Верховною Радою України виборів міського голови Кривого Рогу по-різному було оцінено центральними телеканалами. «ТСН» («1+1») охарактеризувало цю ситуацію так: «Кривий Ріг 27 березня 2016 року таки переобиратиме голову [...]. На торішніх місцевих виборах у Кривому Розі у другому турі переміг Юрій Вілкул від «Опозиційного блоку». Він обігнав свого опонента від «Самопоміч» Юрія Милобога за даними ЦВК лише на 750 голосів. Це збурило місцевих жителів. Вони запідозрили фальсифікації на користь Вілкула. Люди тисячами виходили на мітинги проти результатів виборів. Жителі Кривого Рогу та політики вимагали від Верховної Ради ухвалити закон про нові вибори міського голови» (30 січня 2016 року) [24]. На телеканалі «Інтер» призначення виборів було розглянуто з іншої точки зору: «Нагадаємо, восени минулого року на місцевих виборах у цьому місті переміг кандидат від «Опозиційного блоку» Юрій Вілкул, а кандидат від «Самопоміч» Юрій Милобог програв. Це не сподобалось «Самопоміч», представники якої й добилися, щоб парламент призначив перевибори. Однак це рішення опозиціонери обіцяли оскаржити в суді» (30 січня 2016 р.).

Під час виборчого процесу в ефірі випуску новин «Подробности» на «Інтері» було показано сюжет про вікриття першого в Україні пам'ятника бійцям АТО в Кривому Розі та взято коментар в Юрія Вілкула («Ми все робимо, щоб підтримати і наших бійців в АТО, і сім'ї загиблих. Ми це робимо і будемо завжди робити») (19 березня). У випуску від 22 березня було подано інформацію, що «у штабі Юрія Вілкула вважають, що конкуренти навмисно розпалюють ситуацію в місті. Мешканці зацікавлені в тому, щоб виборча епопея нарешті закінчилась. А прихильники Семенченко то й діло вкидають нові приводи для конфліктів. То звинувачують у неправомірній агітації, то в підкупі виборців».

Іншим прикладом упередженого щодо учасників виборчих процесів ставлення ЗМІ є позиціонування центральними телеканалами двох кандидатів до Верховної Ради України на позачергових парламентських виборах в 27 окрузі

(м. Дніпро) Загіда Краснова та Оксани Томчук (до зняття її кандидатури). У випуску новин від 6 червня телеканал «Інтер» зауважив: «На минулих виборах мера Краснов опинився у трійці лідерів і набрав більше 40 тис. голосів городян», а сам кандидат так прокоментував в ефірі цю ситуацію: «17 липня в городян наших є вибір: депутат буде або від влади, який буде бездумним кнопкодавцем, який увійде в коаліцію більшості. Або буде в них свій незалежний депутат, який буде працювати на народ. Я буду битися з партіями, які приймають погані рішення, і підтримаю рішення будь-якої партії, спрямоване на благо людей». Далі, 18 червня 2016 року в сюжеті про виборче змагання в окрузі журналісти цього телеканалу вдалися до такої оцінки подій: «Експерти вважають: поява клонів – це спроба відтягнути голоси в Загіда Краснова. Бізнесмен, меценат у місцевій політиці багато років. Довгий час займався вирішенням комунальних проблем багатоповерхівок, а цієї весни лобював у міськраді щомісячні муніципальні надбавки для бюджетників міста. Його називають єдиним опозиційним кандидатом, і в нього високий рейтинг».

«1+1» у випуску новин так подає інформацію про кандидата З. Краснова: «Загід Краснов називає себе опозиційним кандидатом, за якого активно агітує Олександр Вілкул, віце-прем'єр часів Януковича. Сьогодні він у грубій формі відмовився відповідати на запитання про розкрадання бюджетних коштів і про свої нинішні зв'язки з регіоналом-втікачем Олегом Царьовим» (5 липня 2017 року) [25].

Висновки. Таким чином, нами було стисло охарактеризовано основні негативні тенденції у висвітленні центральними телеканалами регіональних політичних процесів. Зауважено, що, по-перше, на проблемі погіршення соціально-економічного становища населення спекулюють представники окремих політичних сил. По-друге, телеканали в ефірі інформаційних передач подають маніпулятивний матеріал про діяльність окремих політиків, пов'язану, зокрема, із соціальними виплатами населенню. По-третє, промисловість України та її окремі об'єкти залишаються предметом популістських заяв і спекуляцій для політиків різних рівнів. По-четверте, телеканали непропорційно та часто однобічно оцінюють діяльність окремих регіональних лідерів. По-п'яте, висвітлення центральними телеканалами виборчого процесу в регіонах супроводжується надмірною персоналізацією подачі матеріалу та, зрештою, його суб'єктивністю. Також деколи відсутність інформаційних приводів для телевізійних сюжетів не заважає ЗМІ висвітлювати діяльність конкретних політичних акторів. До прикладу, депутат «Опозиційного блоку» Борис Колесников з'явився в ефірі випуску новин ТРК «Україна» упродовж

2017 р. 14 разів. У блоці студійного інтерв'ю в рамках інформаційної програми «Сьогодні» він виступав із суб'єктивною оцінкою подій, які відбуваються в Україні [26].

За результатами моніторингу окремих випусків новин всеукраїнських телеканалів за 2016–2017 рр., ми виявили, що їх редакції нерідко використовують регіональні проблеми для появи в ефірі політичних союзників власників цих ЗМІ. Для телеканалу «Інтер» головними медіа-персонами є С. Каплін (Соціал-демократична партія) та Юрій Бойко (Опозиційний блок), аналогічні вподобання редакції новин ТРК «Україна». Для 1+1 головним антигероєм два роки залишається Міхеїл Саакашвілі (екс-голова Одеської ОДА), а в позитивній тональності висвітлюється регіональна робота партійців

«УКРОПу». ICTV відзначились сюжетами з ознаками політичної замовності на користь партії «Наш край». Варто зауважити, що висока довіра населення до телевізійних новин центральних телеканалів і часте порушення останніми журналістських стандартів є негативним чинником розвитку політичної свідомості населення. Проаналізовані нами приклади з ефірів телеканалів демонструють, що кожен із суб'єктів української політики має свій медіа-майданчик, який впливає на сприйняття політичних подій глядачами. Полярність висвітлення телеканалами одних і тих же подій за теперішніх умов падіння соціально-економічного добробуту і фактичного військового конфлікту на території держави є небезпечною для політичної стабільності та суспільної безпеки в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бурдьє, П. (2002). О телевидении и журналистике. Прагматика культуры. Москва. 160 с.
2. «Власники українських телеканалів: хто вони? Інфографіка». Ukrinform.ua. (2017). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1997592-vlasniki-ukrainskih-telekanaliv-hto-voni-infografika.html [Accessed 20 Nov. 2017].
3. Researcher – Маркетингові дослідження. (2017). «Найпопулярнішими серед українців ЗМІ залишились ТБ та Інтернет». URL: <http://mresearcher.com/2017/03/rbg-samymi-populyarnymi-sredi-ukraintsev-smi-ostalis-tv-i-internet.html>.
4. «Подробности», выпуск за 22 марта 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FC1OiyUYirQ>.
5. «Подробности», выпуск за 29 сентября 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rSWCv4O1BRE>.
6. «Подробности», выпуск за 28 октября 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lqnxgz1wRtg>.
7. «Подробности», выпуск за 12 декабря 2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=X8GP_CyULFc.
8. Каплин назвал виновников драки в Полтаве, «Подробности» сюжет за 6 апреля 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L8DaFToiOaA>.
9. «Подробности», выпуск за 21 января 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QchV1H1-1dg>.
10. «Подробности», выпуск за 29 ноября 2016 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RXxKTJff3NI>.
11. «Подробности», сюжет за 8 апреля 2017. «В Херсоне отменили повышение тарифов на проезд в маршрутках». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0Xnbt2jzbSQ>.
12. Выпуск 18.45. 13 июля «Факти» на ICTV. (2017). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DKtIfaTPb7w>.
13. «Подробности недели», выпуск за 2 апреля 2017 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iEnHKrr7BkQ>.
14. «Подробности», выпуск за 4 апреля 2016 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=k4oi5r46Ssl>.
15. «Подробности», выпуск за 19 мая 2016 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KOSXFvXTUmE>.
16. «Подробности», выпуск за 21 января 2016 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QchV1H1-1dg&t=1s>.
17. «Подробности», выпуск за 9 июня 2016 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oFrA-PhJBjU>.
18. Палиця Ігор Петрович. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%8F_%D0%86%D0%B3%D0%BE%D1%80_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
19. ТСН. 19:30 за 25 квітня 2016 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FqOwPjZdrLI>.
20. «Подробности», выпуск за 16 мая 2016 года. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ci3EJJKPpV0>.
21. Youtube-канал «Гуманіторного штабу Ріната Ахметова». (2017). URL: https://www.youtube.com/channel/UCLON8Kp_1MDSbEHoQwF_tdA/video.
22. Выпуск 18.45. 26 июня «Факти» на ICTV. (2016). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DKtIfaTPb7w>.
23. ТСН. 19:30 за 7 червня 2016 року URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KZ2-3xEeeel> «Подробности», выпуск за 4 апреля 2016 года. <https://www.youtube.com/watch?v=ci3EJJKPpV0>.
24. Випуск ТСН 9:30 за 5 лпня 2017 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Bghvy4WqNjo>.
25. Випуск ТСН 30 січня 2016 року. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mHNZHxpwmIA>.
26. Борис Колесников об экономической ситуации в стране. (11.08.17). URL: https://www.youtube.com/watch?v=3zfm_jJ1fvl.

РОЗДІЛ 2 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 316.334.3:327.3

ПРОТЕСТНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ХАРАКТЕР ОСНОВНИХ ФОРМ ПРОЯВУ

PROTEST PRACTICES OF UKRAINIAN CITIZENS: THE NATURE OF THE MAIN FORMS OF MANIFESTATION

Грищенко Н.І.,

*старший викладач кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету*

Статтю присвячено актуальному питанню поширення протестних практик громадян у сучасній Україні. Розглянуто основні форми прояву політичної протестної участі громадян України. Визначено, що залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень виступає фундаментальним принципом розбудови та розвитку демократичного політичного режиму, а також сприяє підвищенню відповідальності державних та місцевих органів влади, результатом чого є зниження соціальної напруги та соціального конфлікту в державі.

Ключові слова: протест, протестні практики, політична участь, політична влада, громадянське суспільство, демократичний політичний режим, політична активність, процес прийняття політичних рішень.

Статья посвящена актуальному вопросу распространения протестных практик граждан в современной Украине. Рассматриваются основные формы проявления политического протестного участия граждан Украины. Определено, что вовлечение граждан в процесс принятия политических решений выступает фундаментальным принципом построения и развития демократического политического режима, а также способствует повышению ответственности государственных и местных органов власти, результатом чего является снижение социальной напряженности и социального конфликта в государстве.

Ключевые слова: протест, протестные практики, политическое участие, политическая власть, гражданское общество, демократический политический режим, политическая активность, процесс принятия политических решений.

The article is sanctified to the pressing question of distribution of protest practices of citizens in modern Ukraine. The basic forms of display of political protest participation of citizens of Ukraine are considered. Certainly, that bringing in of citizens to the process of acceptance of political decisions comes forward as fundamental principle of development and development of the democratic political mode, and also assists the increase of responsibility of public and local organs of power, by a result what is decline of social tension and social conflict in the state.

Key words: protest, protest practices, political participation, political power, civil society, democratic political mode, political activity, process of acceptance of political decisions.

Постановка проблеми. Громадянські практики в сучасних розвинених західних суспільствах займають чільне місце і поширюються та реалізуються не тільки в політичній сфері, а і в усіх сферах суспільного життя. На сьогодні в більшості пострадянських країн, і в Україні зокрема, громадянські практики зосереджуються і розвиваються виключно в політичній площині. Така політична активність може і повинна призвести до більшого контролю громадянського суспільства за органами влади та сприяти діалогу між владними інституціями та громадянами держави, що активно співпрацюють задля вирішення спільних проблем і досягнення рівноваги в суспільстві.

Політична участь громадян є одним із найбільш вагомих параметрів легітимації політичної

влади в державі. Суспільна згода неможлива без широкого залучення у процес прийняття політичних рішень громадян держави.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Актуальність дослідження протестних практик громадян України зумовлена загальною рисою сучасних демократичних політичних режимів – зменшенням ролі громадянського суспільства в політиці, появою та розвитком феномену «демократичного конформізму». Найбільш очевидною ця проблема стає під час ухвалення та прийняття непопулярних реформ, які хоча і покликані стабілізувати економіку, але не захищають при цьому більшість громадян держави.

Метою статті є розкриття основних форм протестних практик у сучасній Україні, що зумовлені

різними типами та проявами політичної поведінки громадян у процесі прийняття рішень державними та місцевими органами влади.

Аналіз джерел і публікацій. Важливими для дослідження протестних практик є роботи вчених західних країн Д. Барі, Л. Вей, Дж. Гібсон, Р. Даг, Дж. Дженкінс, С. Ліпсет, Є. Мюллер, В. Рейзінгер, С. Хантінгтон та ін.

Проблему протестних практик на теренах української держави досліджували і досліджують О. Бабкіна, В. Бебик, І. Галактіонова, М. Головатий, В. Іщенко, О. Оверчук, Г. Палій, Г. Почепцов, Н. Ротар, В. Тертичка, А. Шевченко, Ю. Шемшученко, В. Яковлев та ін.

Але і на сьогодні проблема дослідження протестних практик в Україні все ще має потребу у все більш детальному вивченні та дослідженні різних аспектів прояву.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невід'ємною складовою частиною політичного процесу в державі є участь громадян у процесі прийняття політичних рішень. Політичний протест у даному аспекті виступає як форма прямої політичної участі і є невід'ємною складовою частиною політичного процесу в будь-якій державі. Демократична політична система передбачає таку участь громадян і дає їм можливість у разі незгоди виступати проти дій владних органів, якщо ці дії не співпадають з їхніми інтересами та суперечать ціннісним орієнтирам.

Законодавство держав повинно надавати такі можливості відстоювання своїх інтересів та прав і свобод громадянам, регулюючи при цьому і надаючи право на свободу мирних зібрань. Україна визнала на своїй території юрисдикцію Європейського Суду, а отже, повинна привести своє законодавство у відповідність до норм європейського права. Основними документами, які регулюють свободу мирних зібрань в Україні, є: Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) (ратифікована Україною в 1997 р.) [3]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ратифіковано в 1973 р.) [4]; Конституція України стаття 39, де зазначається, що громадяни мають право мирних зібрань без будь-якої зброї, але про проведення яких повинні завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Дана вимога де-факто обмежує право на свободу мирних зібрань, але, по суті, є виправданою задля забезпечення і створення необхідних умов охорони громадського порядку та дотримання громадської безпеки і захисту прав і свобод інших осіб. Виконання такої вимоги є необхідною передумовою реалізації відповідними органами обов'язків щодо охорони та захисту учасників такого зібрання і не може бути інших причин задля завчасного сповіщення адміністративних

органів. Лише в інтересах національної безпеки та охорони громадського порядку це право може бути обмежено судом у відповідності до чинного законодавства України.

Із точки зору різних форм політичної активності громадян потрібно враховувати форми політичної участі, які запропоновані були Л. Мілбрайтом: конвенціональні та неконвенціональні.

Конвенціональна політична участь – це легальна участь, політична поведінка громадян, яка регулюється законами держави відповідно до політичного режиму останньої. Як правило, до конвенціональних форм політичної участі відносять:

1) голосування на виборах різних рівнів та референдумах (включаючи відмову від голосування чи некоректне заповнювання бюлетеню, що робить його недійсним або є такою формою протесту);

2) участь у зборах партійних осередків, партійних блоків;

3) участь у виборчих кампаніях (від передвиборчої агітації, виборчих акцій і до пожертвування коштів);

4) інформаційну діяльність (ведення офіційної сторінки партії, написання та видання брошур, тиражування і розповсюдження онлайн рекламної продукції партії тощо);

5) членство в неурядових організаціях задля недопущення узурпації влади з боку держави.

Неконвенціональна політична участь проявляється в несанкціонованих діях та порушує норми моралі і закону. На сучасному етапі виділяється три основні типи поведінки в рамках неконвенціональної політичної участі:

1) ненасильницька легітимна поведінка (бойкоти, захоплення приміщень, які не пов'язані з порушенням законодавства держави);

2) ненасильницькі іллегітимні дії (акти громадянської непокорі);

3) насильницькі дії (тероризм, захоплення установ, блокування доріг, збройні протистояння з правоохоронними органами тощо).

До неконвенціональної політичної поведінки відносять також хакерство на державні сервери, що призводить до серйозних наслідків для всієї системи органів влади.

Протестна активність громадян України в її нинішніх проявах має як конвенціональну, так і неконвенціональну форму прояву, що зумовлено проблемами перехідного періоду. Недостатній рівень інформованості населення є основним обмеженням на шляху ефективної взаємодії влади та громадян, участі громадян у прийнятті владних рішень, які в подальшому підпадають під вплив певних радикальних політичних сил, метою яких є дестабілізація владної вертикалі.

На противагу більшості демократичних держав в Україні до сих пір так і не сформувалася традиція

підготовки, обговорення та ухвалення владного рішення як результат діалогу влади з громадянами з урахуванням думки та пропозицій громадянського суспільства. До протестних акцій, до акцій непокори громадян спонукає, насамперед, низька ефективність забезпечення державою реалізації прав громадян в основних сферах життя.

Протягом останніх років в Україні відбулася активізація протестного руху (митинги, виступи, демонстрації), що носили конвенційний характер і які якнайкраще проілюстрували реалізацію права громадян на свободу мирних зібрань. Причинами таких акцій було як соціальне невдоволення прийнятими реформами, так і неспроможність владних структур до діалогу з громадянами держави. У цих акціях брали участь представники різних соціальних груп та різних професій, що позначилося (принаймні в регіонах) на підтримці цих дій політичних сил, які, у свою чергу, прагнуть використати будь-яку можливість задля укріплення своїх позицій та підняття рейтингу своєї політичної сили.

Зокрема, до ознак громадянської непокори (протестні практики теж мають ці ознаки) український політолог І. Галактіонова відносить:

1) ненасильницькі методи боротьби, що має виключати можливість використання сили з боку іншої сторони;

2) непокора якомусь конкретному закону або дії влади, але в межах дотримання правопорядку та принципу верховенства права;

3) протестні практики можуть мати прямий (невиконання закону, що викликає протест) або непрямий (невиконання інших законів) характер;

4) публічний характер протестних практик із поясненням своїх намірів;

5) ключовим моментом усіх протестних практик є прагнення їх учасників витримати будь-які наслідки власних дій на знак серйозності своїх намірів;

6) практика проведення акцій протестних практик визнає як активне порушення закону або правопорядку, так і пасивне ігнорування його вимог;

7) підставою для виникнення протесту є переконання, що той чи інший закон або дія державної влади є несправедливою;

8) акції протестних практик можуть бути організовані як однією особою, так і групою однодумців, а також іншою спільнотою або союзом спільнот тощо [1, с. 70].

Здебільшого у свідомості українців склалося досить суперечливе поєднання настроїв та установок поведінки. Українське суспільство здебільшого налаштоване на ненасильницькі форми протесту як засоби відстоювання своїх інтересів, і більшість громадян України, хоча і констатують той факт, що в них відсутній елемент контролю за владою, але, як зауважує О. Резнік, «у суспільстві домінує загальна налаштованість на активний

протест із одночасним збереженням миру і злагоди» [5, с. 293].

Своєрідним індикатором ефективної діяльності державних органів виступає соціальна напруга в суспільстві, яка проявляється в акціях протесту, страйках, заколотах і т.д. [2]. Певний рівень соціальної напруги існує в будь-якому суспільстві завжди, оскільки в повній мірі задовольнити всі потреби людей неможливо. Але оскільки соціальна напруга характеризує, перш за все, емоційний стан невдоволення суспільства, то за високого рівня невдоволення державною політикою участь громадян у легітимних акціях зменшується, а натомість відбувається зростання участі у протестних масових заходах, які носять радикальний характер.

Безумовно, цікавою тенденцією, починаючи з квітня 2016 року, виявилася висока протестна участь працівників науково-освітньої та медичної сфер, що вважаються одними із найбільш пасивних категорій громадян щодо участі в подібних заходах.

Високою протестною активністю відрізняються учасники бойових дій та ветерани усіх воєн, які, крім загальносуспільних проблем, озвучували у своїх вимогах проблеми підтримки визволенню полонених та збільшення фінансування сучасної української армії.

Протягом 2016–2018 рр. акції, які на початку проведення носили суто конвенціональний характер, у заключній фазі їх проведення переростали в неконвенціональні, що нерідко супроводжувалися силовим протистоянням навіть між самими учасниками події (наприклад, ситуація щодо інформаційної політики окремих українських телеканалів).

Військові події на Донбасі теж спонукають політично активних громадян проводити акції як проти країни-агресора, так і проти діяльності філій російських установ в Україні (наприклад, Сбербанку Росії) і ввезення та реалізацію товарів із Російської Федерації.

Але крім проблем у відносинах із Росією, найбільш резонансними все ж таки виявилися внутрішні проблеми, що призвели до масового перекриття доріг міжнародного сполучення, блокування пунктів пропуску на кордонах держави.

Не залишилася поза увагою активних громадян, які були ініціаторами протестних акцій, і екологічна проблема – утилізація побутових відходів, побудова сміттєперероблювальних заводів.

Також протягом 2016–2018 років активізувалися і зоозахисники, акції яких, хоча і носили протестний характер, але у відкрите протистояння намагалися не вступати (винятком можна вважати акції протистояння щодо продавців, реалізаторів та виробників одягу з хутра тварин).

Але учасники протестних акцій у більшості випадків тільки домагаються привернення уваги

до своєї проблеми і мають тільки обіцянки влади за нагоди вирішити їхні проблеми. Це якраз і сприяє тому, що поглиблюється радикалізація протестних настроїв, і форми проведення останніх протестів носять у переважній більшості агресивний характер та спонукають до відкритого протистояння владним органам.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Розглянувши існуючі форми прояву протестних акцій, що відбувалися в Україні протягом останніх років, можна зробити такі висновки:

1) переважна більшість громадян має можливість реалізувати гарантоване Конституцією України право на мирні зібрання;

2) застосування відкрито радикальних форм протестних акцій призвело до ще більшої напруги всередині суспільства;

3) облік кількості протестних акцій поліцією не ведеться, не вивчаються їх якісні характеристики;

4) проблема моніторингу та аналізу протестних акцій на державному рівні не вивчається і не досліджується в достатній мірі.

І, як показали події осені 2013 року, криза легітимності влади призводить до росту протестних настроїв у суспільстві і у випадку появи будь-якого подразливого чинника (перш за все, такого, що має ціннісну ознаку) призводить до політичної мобілізації.

Узагальнюючи, можна зауважити, що без системного вивчення на державному рівні протестних практик участі громадян неможливо надати їм кваліфіковану оцінку і вчасно та адекватно реагувати на зміни настрою громадян. Протестні практики повинні досліджуватися і обліковуватися окремо з урахуванням законності проведення, масовості, санкціонованості та інших параметрів. У цьому контексті вважається за потрібне запровадження на загальнонаціональному рівні практики медіації для розробки конкретних заходів реагування на існуючий політичний протест у залежності від цих чинників.

Тільки на основі вказаних даних можливо побачити реальну цифру, яка відображає протестну активність українців, що може відображатися в подальших дослідженнях проблем протестних настроїв громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галактіонова І.В. Громадянська непокора як явище в контексті політичної культури суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [зб. наукових праць]. К.: Вид-во НПУ імені МП Драгоманова, 2009. Вип. 1. С. 69–75.
2. Кияшко Л.О. Соціально-психологічні детермінанти протестного потенціалу молоді. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/PPP/2008_7/24_%20-%20Kiy_ashko.htm.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13 / № 32. С. 270.
4. Про ратифікацію Міжнародного пакта про громадянські і політичні права: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>.
5. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. К.: Інститут соціології НАН України, 2011. 364 с.

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН У БЮДЖЕТНОМУ ПРОЦЕСІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ

CITIZEN PARTICIPATION IN THE BUDGET PROCESS AT THE LOCAL LEVEL

Іваніна О.В.,

*аспірант кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті автор аналізує нормативно-правову базу та механізми та форми залучення громадян та громадянок до процесу формування бюджету в громадах міст обласного значення та об'єднаних територіальних громад. Незважаючи на достатній рівень забезпеченості процесів залучення громадськості до процесів прийняття рішень щодо розвитку громад, участь громадян та громадянок саме у процесі формування місцевих бюджетів залишається доволі низькою, а ті дії із включення, що спостерігаються з боку окремих громадян/нок чи навіть організацій громадянського суспільства, не можна назвати ефективними настільки, щоб вони впливали на бюджетний процес у цілому. Інструменти та механізми залучення до бюджетування, які покликані стимулювати цей процес у громадах, не призводять до відчутних результатів.

Ключові слова: бюджетний процес, місцеве самоврядування, громадська участь, учасництво.

В статье автор анализирует нормативно-правовую базу, механизмы и формы вовлечения граждан и гражданок в процесс формирования бюджета в общинах городов областного значения и объединенных территориальных общин. Несмотря на достаточный уровень обеспеченности процессов вовлечения общественности в процессы принятия решений по развитию общин, участие граждан и гражданок именно в процессе формирования местных бюджетов остается достаточно низким, а действия по включению, наблюдаемые со стороны отдельных граждан/нок или даже организаций гражданского общества, нельзя назвать эффективными настолько, чтобы они влияли на бюджетный процесс в целом. Инструменты и механизмы привлечения к бюджетированию, которые призваны стимулировать этот процесс в общинах, не приводят к ощутимым результатам.

Ключевые слова: бюджетный процесс, местное самоуправление, общественное участие, участие.

In the article the author analyzes the regulatory framework, mechanisms and forms of involving citizens in the budget formation process in the communities of cities of regional significance and in the united territorial communities. Despite the sufficient level of providing the processes of the public involvement in community development decision-making processes, the citizen participation in the formation of local budgets remains quite low, and those inclusion actions done by individual citizens or even civil society organizations cannot to be effective enough to affect the budget process as a whole. Tools and mechanisms for attracting to budgeting, which are designed to stimulate this process in the communities, do not lead to tangible results.

Key words: budget process, local self-government, public participation, participation.

Постановка проблеми. Сталий розвиток територіальних громад визначається ефективністю вирішення місцевих проблем та реальною можливістю громадян та громадянок публічно висловлювати свою позицію, консолідуватися для обміну думками, для відстоювання своїх поглядів, для здійснення організованого впливу на процеси прийняття рішень органами влади та місцевого самоврядування, формування місцевої політики загалом та конкретних її аспектів зокрема.

Найбільш об'єктивним відображенням пріоритетів розвитку місцевих громад можна вважати місцеві бюджети. Адже саме на першочергові, пріоритетні напрямки та заходи закладаються та витрачаються фінансові ресурси громади.

Залучення громадськості до процесів прийняття рішень органами місцевого самоврядування вважається одним із ефективних інструментів публічного адміністрування в умовах децентралізації влади в Україні. Чинним законодавством передбачено цілу низку регламентів, правил та процедур, які покликані забезпечити відкритість процесів формування місцевих політик, у тому числі і бюджетної.

Однак очікуваного зростання ступеню ефективної громадської участі не спостерігається. Передбачені інструменти та механізми використовуються активними громадянами та громадянками в надто обмеженому обсязі, не завжди ефективно і часто не призводять до суттєвих результатів.

Поруч із цим учасництво все більше використовується представниками влади та місцевого самоврядування в цілях, які мають ознаки маніпулятивності. Іншими словами, стимуляція громадської активності, запровадження новітніх та усталених форм партиципації, таких як «громадські бюджети», громадські слухання та обговорення, електронні петиції тощо, не призводять до більш-менш суттєвих змін у місцевих політиках. Ці практики учасництва, як правило, не призводять до виникнення нових суб'єктів у публічних процесах, що не формує нових способів перерозподілу публічних ресурсів та відповідальності і не змінює статус-кво на рівні громад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі громадян присвячені низка наукових досліджень зарубіжних вчених. Так, аналі-

зуючи характер громадської участі в 22 країнах, Н. Кеннет і Дж. Хейко відзначають, що ця форма активності, поряд із людським щастям, демократією, економічним добробутом, є ключовою умовою і компонентом життєвого світу сучасної людини [1].

Вітчизняні дослідники також приділяють значну увагу питанню участі громадян. Так, І. Костенок зазначає, що однією з фундаментальних основ будь-якої демократичної системи є участь громадян у суспільному і політичному житті суспільства, яке, в принципі, повинно охоплювати всі компоненти політичної системи та громадянського суспільства, з одного боку, і задавати через запити різних груп і верств населення основні пріоритети суспільного розвитку – з іншого [2]. А. Кожина стверджує, що участь громадян в управлінні місцевими справами є одним із ключових складників місцевого самоврядування, на основі чого ґрунтується існування багатьох форм впливу на процес ухвалення управлінських рішень на місцевому рівні. Тому надзвичайно важливим та необхідним сьогодні є поглиблення взаємодії органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства, мобілізація потенціалу громадян та їх об'єднань на основі розвитку громадських ініціатив та впровадження нових форм місцевої самоорганізації населення. Важливою є трансформація свідомості населення від споживачів суспільних благ до активних членів громади [3].

Питанням громадянської участі займається низка вітчизняних науковців, таких як А. Гук, Ю. Кальниш, П. Ворона, А. Ткачук, В. Толкованов, О. Тертишна, Т. Кравченко, В. Кампо, Д. Заєць та інші. В їх працях досліджується явище громадської участі в процесах формування державних та місцевих політик, а також участь громадян/нок під час вирішення питань місцевого значення.

До сфери місцевих політик відносяться також і питання складання та виконання місцевих бюджетів, оскільки саме місцевий бюджет є відображенням дійсних, а не декларативних пріоритетів розвитку громади. Відповідно, участь громадян/нок у бюджетному процесі на рівні місцевих бюджетів може якісно покращити цей процес і призвести до синергетичного ефекту в розвитку громади.

Автори матеріалів, присвячених залученню громадян до формування місцевих бюджетів (А. Дем'янюк, О. Голинська та інші), акцентують свою увагу на включенні саме до етапів бюджетного процесу, а саме:

1) розгляд та обговорення проекту бюджету (пропоновані форми: громадські слухання, участь у робочих групах, роботі консультативно-дорадчих органів та постійних депутатських комісій);

2) обговорення звіту про виконання бюджету (в тих самих формах).

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Тож, як бачимо, значна увага дослідників зосереджена на питаннях аналізу форм громадської участі, тоді як питання залучення громадян до бюджетного процесу на місцевому рівні не аналізується.

При цьому, на нашу думку, заслуговує на увагу оцінка ефективності використання інструментів та механізмів громадянами та громадянками в бюджетному процесі.

Метою дослідження є аналіз форм громадської участі в бюджетному процесі на місцевому рівні. Виходячи з мети дослідження, виділяємо такі завдання:

1) проаналізувати нормативно-правову базу політичної участі громадян у питанні формування стратегії розвитку громад;

2) визначити комплекс формальних і неформальних чинників, які впливають на механізм учасництва у процесі формування місцевих бюджетів;

3) оцінити механізм учасництва на прикладі формування бюджетів об'єднаних територіальних громад Дніпропетровської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтегруючи різні підходи та трактування, поняття «громадська участь» можна визначити як систему дій, методів, інструментів та механізмів (об'єднаних логікою відповідного алгоритму) участі громадян/нок у визначенні та розв'язанні їхніх проблем [4, с. 12]. Оскільки сьогодні поняття «участь» розглядається в межах різних підходів: управлінського, соціологічного, соціально-психологічного, політологічного, правового, економічного тощо [2] – то в даній статті, в першу чергу, йдеться про участь у процесах, які ініціюються та реалізуються політичними та управлінськими інституціями держави чи органів місцевого самоврядування, а саме в розрізі управлінського аспекту.

Близьким до поняття «громадянська участь» (civic participation) є термін «громадська участь» (public participation), який окреслює залучення громадян у так чи інакше інституалізованих формах: організації громадянського суспільства, органи самоорганізації населення, консультативно-дорадчі органи тощо.

Терміни «громадянська участь», «учасницьке проектування», «інструменти участі» відбивають зміст такого основоположного принципу, як «демократія участі» (інакше – партиципаторна, учасницька демократія), що означає здатність громадян брати участь не лише у виборах, референдумах, а й безпосередньо в політичному процесі – підготовці, прийнятті та впровадженні управлінських рішень [5]. Девід Хелд визначає «партиципаторну демократію» як модель демократії, в якій проглядається основний фактор

компетентного, зацікавленого вирішення проблеми, який поєднує індивідуалізм та колективізм. Причому участь не обмежується лише голосуванням, а полягає у створенні реального самоврядування на локальному рівні [6].

Отже, партиципаторна демократія заснована на громадянській участі, тобто на участі у справах громади її членів. Головною відмінною ознакою демократії участі є те, що громадяни беруть безпосередню участь в управлінських процесах, не делегуючи цю функцію своїм представникам. Головним принципом, який забезпечує успішність демократії участі, є відмова від примусу, нав'язування, маніпулювання поведінкою. Натомість важливим є зростання активності населення в забезпеченні життєдіяльності громади.

Описані вище механізми, інструменти та прояви участі громадськості можемо охарактеризувати як доволі чітко окреслене суспільне явище – учасництво, яке відображає процес залучення громадян до прийняття рішень.

Залучення громадян до прийняття рішень із питань, які безпосередньо стосуються їх життя, ґрунтується на використанні різноманітних практик, ініціювання яких може бути здійснене будь-якою зацікавленою стороною: владою, громадськими організаціями чи окремими громадянами.

Рада Європи виділяє 4 рівні громадської участі, які відбивають різний рівень залучення громадян до суспільного життя [7].

Інформування – участь громадян формується через їх обізнаність щодо діяльності влади. Іншими словами, влада просто інформує громадян про свої дії та плани. Це – найнижчий рівень участі.

Консультації – участь громадян забезпечується шляхом проведення консультації з групами населення чи їх представниками.

Діалог – участь здійснюється в інтерактивній формі шляхом постійного обміну інформацією, ініціюванням, наданням та врахуванням пропозицій.

Партнерство – участь шляхом виконання певних робіт, повноважень, співфінансування, спільної власності та спільної відповідальності. Це – найвища форма участі.

Дослідження ґрунтується на нормативно-правовій базі та документах, які врегульовують процеси формування місцевих бюджетів та можливість впливу громадськості на ці процеси. Умовно їх можна об'єднати в такі групи:

- 1) нормативно-правові акти, які врегульовують перебіг бюджетного процесу в громадах;
- 2) нормативно-правові акти, які врегульовують процес програмування розвитку громади;
- 3) нормативно-правові акти, які врегульовують процес учасництва в громадах.

Разом із тим у рамках нашого дослідження аналізуються процеси та чинники, які формально чи

неформально здійснюють вплив на формування місцевих бюджетів і можливість здійснювати вплив на ці процеси з боку громадськості.

Так, Бюджетним кодексом визначено перебіг бюджетного процесу, який складається з 4-х стадій [8, гл. 4, ст. 19]:

- 1) складання проекту бюджету;
- 2) розгляд проекту та прийняття рішення про місцевий бюджет;
- 3) виконання бюджету, включаючи внесення змін до рішення про місцевий бюджет;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Процес складання та виконання місцевих бюджетів деталізується та уточняється главою 12-ю цього Кодексу. Варто наголосити, що Бюджетний Кодекс України не містить прямих норм щодо залучення громадян та громадян до бюджетного процесу. Однак, оскільки рішення про місцевий бюджет, рішення про зміни до бюджету, рішення про затвердження/незатвердження звіту про виконання місцевого бюджету є рішеннями органу місцевого самоврядування, вони підпадають під дію норм інших законодавчих актів, які таку участь передбачають: Закону України «Про доступ до публічної інформації» [9] та Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [10].

Так, проект рішення про місцевий бюджет підлягає обов'язковому оприлюдненню не менш, як за 20 робочих днів до його розгляду з метою прийняття [9, ст. 15, п. 3]. Крім того, передбачається, що не може бути обмежено доступ до інформації про розпорядження бюджетними коштами [9, розд. II, ст. 6, п. 5].

Безумовній публічності підлягають також і процедури прийняття рішень органами місцевого самоврядування. Сесії ради проводяться гласно із забезпеченням права кожного бути присутнім на них [10, ст. 46, п. 17]. Засідання постійних комісій місцевої ради за логікою закону також є публічними.

Відповідно до нормативно-правових документів можемо вибудувати логіку формування місцевого бюджету, яка виглядає таким чином:

- 1) місцева рада приймає місцеві цільові програми, які визначають цілі та завдання розвитку галузей та набір заходів для їх досягнення, а також набір показників та індикаторів щодо оцінки їх ефективності;
- 2) головні розпорядники бюджетних коштів складають бюджетні запити на основі місцевих цільових програм, урахуваючи передбачені в них заходи та результативні показники;
- 3) місцевий фінансовий орган на основі поданих головними розпорядниками коштів бюджетних запитів складає проект місцевого бюджету (1-й етап бюджетного процесу);

4) місцева рада розглядає та затверджує рішення про місцевий бюджет, ураховуючи цілі, завдання та заходи, викладені в місцевих цільових програмах (2-й етап бюджетного процесу);

5) місцева рада розглядає та затверджує програму соціального та економічного розвитку, яка містить заходи з досягнення мети та виконання завдань розвитку окремих галузей, які містяться в місцевих цільових програмах;

6) головні розпорядники бюджетних коштів складають паспорти бюджетних програм на основі цілей та завдань, а також заходів та результативних показників, які містяться у відповідних місцевих цільових програмах;

7) виконавчий комітет місцевої ради забезпечує виконання бюджету через реалізацію заходів, передбачених у програмі соціального та економічного розвитку (3-й етап бюджетного процесу);

8) головні розпорядники коштів складають звіти про виконання паспортів бюджетних програм;

9) голова місцевої ради складає звіт про виконання програми соціального та економічного розвитку, використовуючи при цьому індикатори досягнення та результативні показники ефективності, закладені в ПСЕР;

10) місцева рада розглядає та затверджує звіт про виконання місцевого бюджету (4-й етап бюджетного процесу).

На практиці процес формування місцевих бюджетів у більшості випадків не відповідає вищевикладеній логіці. Часто місцеві політичні еліти впливають на формування місцевих бюджетів, виходячи з політичних домовленостей чи цілей. При цьому порушується логіка взаємопов'язаності бюджету та планувальних документів громади.

Тож бачимо, що низка нормативно-правових документів передбачає та навіть зобов'язує органи місцевого самоврядування долучати громадськість на всіх рівнях реалізації політики. Тоді як на практиці аналітики часто стверджують про не стільки ігнорування законодавчих норм, скільки про формальне їх виконання.

Зокрема, в Україні впроваджуються громадські та урядові ініціативи щодо відкритості бюджетного процесу. Серед них можемо назвати «Відкритий бюджет» [11], який запроваджується Центром аналітики та адвокації ЕЙДОС, а також Міністерством фінансів України [12]. Подібні платформи починають працювати і на рівні громад, переважно – міст обласного значення. Так, у містах – обласних центрах платформи «відкритий бюджет» працюють в Чернігові, Полтаві, Львові, Ужгороді, Чернівцях, Херсоні, Черкасах. Інформація ж про місцеві бюджети в доволі розгорнутому вигляді розміщена на сайтах міських рад усіх обласних центрів та великих міст України.

Отже, згадані вище гарантії публічності і доступності процесів прийняття рішень місцевою радою щодо бюджету надають широке коло можливостей для громадян та громадянок впливати на бюджетний процес у своїх громадах.

Крім того, більшість програм, які працюють в Україні в галузі впровадження реформи з децентралізації влади, наприклад: «U-LEAD з Європою» [13], «Децентралізація приносить кращі результати (DOBRE)» [14], «Партнерство для розвитку міст ПРОМІС» [15] та інші, серед завдань яких міститься запровадження практик партиципації до процесу прийняття рішень, у тому числі і бюджетних, широко застосовують інструменти та форми залучення. Найпоширенішими є громадські обговорення, інформування в доступній формі громадян та громадянок про структуру місцевих бюджетів, особливості їх формування та виконання, ворк-шопи та стратегічні сесії тощо.

Однак, як виявляється на практиці, рівень залученості громадськості до процесів прийняття бюджетних рішень у громадах залишається вкрай низьким. Дослідження, проведені автором в 12-ти об'єднаних територіальних громадах Дніпропетровської області, показали, що після оприлюднення проекту рішення про місцевий бюджет до органів місцевого самоврядування не надійшло жодної пропозиції чи зауваження. Краща ситуація в містах обласного значення та у великих містах. Так, у Полтаві, Харкові, Чернівцях, Чернігові, Львові, Івано-Франківську та інших містах надходили пропозиції від громадськості стосовно внесення змін та доповнень до рішення про місцевий бюджет, однак у переважній більшості випадків ці зауваження носили більш політичний характер, мали популістське забарвлення, і в них прослідковувалося просування інтересів політичних партій чи місцевих еліт.

Можна зробити висновок, що залучення громадськості лише на етапах бюджетного процесу не приносить відчутних результатів, оскільки громадяни та громадянки в даному випадку матимуть справу вже із сформованим проектом бюджету (чи звітом про його виконання), який є, так чи інакше, вже збалансованим як фінансово, так і політично. На етапі розгляду проекту бюджету можна вплинути лише точково на ті чи інші цифри в тих чи інших статтях бюджету. Натомість досягти більш-менш суттєвих перерозподілів у відповідності до інтересів громадян чи їх груп навряд чи вдасться.

Крім того, останнім часом органами місцевого самоврядування запроваджуються додаткові механізми залучення громадськості до формування та впровадження місцевих бюджетних політик. Серед найпоширеніших – так звані бюджети участі (інші назви – громадські бюджети, партиципаторні бюджети). В Україні найбільш широкого втілення набула ініціатива польсько-української

фундації співпраці ПАУСІ, яка просуває «польський» варіант бюджету участі. Його суть полягає у фіксуванні в місцевому бюджеті суми, яка використовується відповідно до пропозицій громадян та громадян, що пройшли певну процедуру обговорення та голосування. Бюджет участі фактично існує у вигляді реалізації місцевої цільової програми, і діяльність в цьому напрямку має відношення до місцевого бюджету лише в частині фінансування заходів даної програми.

Тому навряд чи можна розглядати інструмент «партиципаторного бюджету» як інструмент дієвої участі громадськості в бюджетному процесі. За своїм форматом цей інструмент можна віднести до рівня «консультування», адже, крім вивчення думки стосовно розподілу доволі обмеженої частини бюджетних коштів, ніякого більш суттєвого навантаження цей процес не несе. Навіть безумовне виконання зобов'язань місцевою радою щодо фінансування проектів-переможців голосування за «бюджетом участі» не відносить цю процедуру до більш високого рівня участі – діалогу, оскільки не забезпечується процес спільних розробки та прийняття рішення громадськістю та органом місцевого самоврядування.

Таким чином, приходимо до висновку, що поширені в Україні форми залучення громадськості до прийняття рішень у галузі формування та реалізації бюджетних політик органами місцевого самоврядування не призводять до ефективного учасництва з боку громадськості та її впливу на бюджетні рішення.

В об'єднаних територіальних громадах такий стан справ поглиблюється недостатньо високим рівнем управлінського потенціалу та досить низьким рівнем розвитку громадянського суспільства. Дослідження, проведені автором в об'єднаних територіальних громадах Дніпропетровської, Тернопільської та Харківської областей, показали, що місцеві бюджети цих громад відповідають їх стратегіям розвитку лише в діапазоні 20-40%. Аналіз паспортів бюджетних програм у даних громадах показав, що в переважній більшості випадків бюджетні програми не пов'язані із цільовими. Це може свідчити про доволі поверхневе розуміння принципу програмно-цільового методу працівниками виконкомів та очільниками громад.

У той же час аналіз активності громади щодо впливу на процес формування бюджетів у цих громадах показує її практично нульовий рівень. Лише в поодиноких випадках у громадах перед складанням проекту бюджету відбувалися громадські слухання, ініційовані головами громад (наприклад, Іванівська ОТГ Тернопільської області). Однак після оприлюднення проекту місцевого бюджету до виконкомів рад пропозицій від громадськості щодо змін та доповнень не надходило.

Така картина ще раз підтверджує зроблений раніше висновок, що залучення громадськості до бюджетного процесу не приносить бажаної ефективності в напрямку реального впливу на формування місцевих бюджетів. Серед причин можемо виділити такі:

1) низький рівень обізнаності громадян та громадян у питаннях формування, наповнення, виконання місцевих бюджетів. Близько 90% опитаних у громадах Дніпропетровської області не змогли чітко пояснити, яким чином формуються та витрачаються їх місцеві бюджети;

2) недостатній рівень прозорості процесу формування місцевого бюджету. Такі процедури, як складання бюджетного запиту, паспорту бюджетної програми та звіту про виконання паспорту бюджетної програми, не є безумовно публічними, оскільки не є рішеннями органів місцевого самоврядування. Відповідно, інформованість громадськості, а відтак і можливість її залучення до цих процесів доволі обмежені;

3) низький рівень зацікавленості керівників органів місцевого самоврядування в реальній відкритості та залученні до процесів формування та використання місцевого бюджету широкого кола осіб. Документи (проекти рішень) та доповіді з питань формування та використання бюджету подаються в незрозумілому не лише для громадськості, а й для депутатського корпусу форматі. Більше 90% депутатів та депутаток, опитаних після сесій, на яких затверджувалися місцеві бюджети або звіти про їх виконання, не змогли відтворити ключові позиції доповіді чи сформулювати свою оцінку прийнятих рішень.

На нашу думку, ефективна участь громадськості у процесі формування та використання місцевого бюджету може бути досягнутою за таких умов:

1) участь у процесі складання та подальша адвокація прийняття місцевих цільових програм. На цьому етапі можливе формування та внесення та відстоювання пропозицій щодо фінансування бажаних для громади заходів. Участь відбувається на рівнях «консультування» – надання пропозицій, «діалог» – досягнення компромісів щодо включення пропозицій до програм;

2) участь у процесі складання головними розпорядниками коштів бюджетних запитів. Участь відбувається на рівні «інформування» у формі громадського контролю відповідності бюджетного запиту відповідній місцевій цільовій програмі;

3) участь у процесі обговорення проекту бюджету виконавчим комітетом та депутатами на засіданнях постійних комісій ради громади. Відбувається на рівні «діалог» у формі адвокації запропонованого проекту бюджету та пошуку та досягнення компромісів.

Участь на етапах складання проекту бюджету місцевим фінансовим органом та затвердження

місцевого бюджету сесією ради може відбуватися лише на рівні «інформування» у формі спостереження чи контролю за виконанням рішень та домовленостей, ухвалених та досягнутих на попередніх стадіях, оскільки ці етапи носять більш технічний характер. У першому випадку місцевий фінансовий орган складає проект бюджету на підставі поданих бюджетних запитів, і в разі забезпечення ефективної участі під час процесу складання останніх можна сподіватися, що пропозиції, в них включені і узгоджені з громадськістю, автоматично будуть враховані і в проекті бюджету. У другому випадку на сесію ради виносяться проект бюджету, який пройшов процедури обговорення та узгодження, в тому числі і з громадськістю, і малоймовірно, що досягнуті при цьому домовленості будуть порушені.

Поряд із цим варто враховувати, що в наведеній вище схемі участі у процесі складання та ухвалення місцевого бюджету постає кілька проблемних моментів, а саме:

1) на етапі складання бюджетного запиту. Цей процес сам по собі є доволі закритим. Його публічність та залучення до нього громадян не передбачена чинною нормативно-правовою базою. Натомість громадський контроль, моніторинг та залученість саме до процесу складання бюджетних запитів є важливим фактором участі, оскільки саме на підставі поданих головними розпорядниками коштів місцевий фінансовий орган складає проект місцевого бюджету;

2) на етапі затвердження проекту бюджету сесією ради. Якщо за результатами голосування буде прийнято документ, в якому не будуть ураховані пропозиції громадськості, то виправити цю ситуацію за допомогою учасництва чи якихось громадських дій практично неможливо і в більшості випадків протизаконно.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підсумовуючи, можемо зазначити, що ефективна та системна участь у процесі формування місцевого бюджету навряд чи може бути досягнутою без об'єднання та інституалізації суб'єктів учасництва. Описаний вище процес потребує системного підходу на всіх його стадіях і етапах і може бути ефективно реалізований організованою спільнотою, утворення якої може бути ініційоване як із боку органів місцевого самоврядування, так і з боку громади.

В Україні низка нормативно-правових документів передбачає та навіть зобов'язує органи місцевого самоврядування долучати громадськість на всіх рівнях реалізації політики. Результати нашого аналізу свідчать, що на практиці владні інституції часто формально вико-

нують норми закону. На практиці рівень залученості громадськості до процесів прийняття бюджетних рішень у громадах залишається вкрай низьким. Залучення громадськості лише на етапах бюджетного процесу не приносить відчутних результатів, оскільки громадяни та громадянки в даному випадку матимуть справу вже із сформованим проектом бюджету (чи звітом про його виконання), який є так чи інакше збалансованим як фінансово, так і політично. На етапі розгляду проекту бюджету можна вплинути лише точково на ті чи інші цифри в тих чи інших статтях бюджету. Натомість досягти більш-менш суттєвих перерозподілів у відповідності до інтересів громадян чи їх груп навряд чи вдасться.

Саме тому громадянське суспільство у співпраці з міжнародними партнерами значну увагу приділяють розвитку інституту учасництва в бюджетному процесі на місцевому рівні. Так, найбільш поширеною формою такої інституалізації є «громадська бюджетна рада». Такий приклад в тій чи іншій мірі реалізується в рамках програми DOBRE у вигляді «Гендерних бюджетних груп» у громадах-партнерах.

Ще одним прикладом є ініціювання з боку організацій громадянського суспільства участі в бюджетному процесі. Зокрема, ініціатива громадської організації «Еколтава» з формування цільової та бюджетної програм поводження із твердими побутовими відходами в місті Полтава, метою якої є закладення в місцевому бюджеті коштів на реалізацію відповідних заходів [16]. Такі прояви громадської активності можуть свідчити про новий етап розвитку громадянського суспільства в Україні, а саме прояв у діяльності громадських організацій елементів громадянського лобізму для досягнення суспільно корисних цілей.

Цікавим для дослідження є також феномен утворення тимчасових ініціативних груп мешканців та мешканок, метою діяльності яких є популяризація та просування своїх проектів під час відбору для фінансування в рамках Бюджетів участі. І хоча діяльність цих груп має короткотерміновий характер, однак сам факт їх утворення дає підстави говорити про наявність передумов утворення локальних спільнот у громадах як форми базової самоорганізації для реалізації самоврядних функцій.

Описані процеси залучення громадян та громадянок на етапі формування та затвердження місцевих бюджетів дають можливість у подальшому визначити та оцінити ефективність зазначених інструментів, зокрема в напрямку формування більш раціонального бюджету, орієнтованого на потреби громади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kenneth N., Heiko G. Patterns of Participation: Political and Social Participation in 22 Nations. Discussion Paper SP IV 2008-201.
2. Костенок І.В. Громадянська активність на місцях як один з індикаторів інтенсивності муніципальних процесів: український вимір. 2012. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=534>.
3. Кожина А.В. Перспективи розвитку механізмів громадської участі на місцевому рівні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2015. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=858>.
4. Участь громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні: навчально-методичний посібник / ДП «Укртехінформ» – Київ, 2013. 250 с. URL: http://www.zoda.gov.ua/files/WP_Article_File/original/000047/47349.pdf.
5. Дзвінчук Д.І. Механізми демократії участі: суть та особливості застосування на місцевому рівні. Теорія та практика державного управління. 2016. № 1(52). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2016-1/doc/1/02.pdf>.
6. Хелд Д. Модели демократии. М.: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.
7. Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень. URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb>.
8. Бюджетний кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
9. Закон України «Про доступ до публічної інформації». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#n26>.
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
11. Відкритий бюджет. URL: <https://www.openbudget.in.ua/>.
12. Державний веб-портал бюджету для громадян. URL: <https://openbudget.gov.ua/?year=2018&type=NATIONAL>.
13. Програма «U-LEAD 3 Європою». URL: <https://donors.decentralization.gov.ua/project/u-lead>.
14. Програма «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність (DOBRE)». URL: <https://donors.decentralization.gov.ua/project/dobre>.
15. Програма «Партнерство для розвитку міст «ПОМІС». URL: <http://pleddg.org.ua/ua/>.
16. Програму поводження з відходами у Полтаві розробить техуніверситет. URL: <http://zmist.pl.ua/news/programu-povodzhennya-z-vidhodami-u-poltavi-rozrobit-tehuniversitet>.

СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

MODERN MECHANISMS OF INFLUENCE OF INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY ON STATE AUTHORITIES BODIES

Костенко А.М.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри психології,
політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету,
докторант кафедри політології
та державного управління
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

У статті досліджено механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади на кожному етапі розробки та реалізації політики. Зокрема, визначено роль інститутів громадянського суспільства на етапі формулювання політики, реалізації політики, вивчення політики. Відповідно до Європейського Кодексу кращих практик участі громадськості проаналізовано механізми участі неурядових організацій у процесі прийняття рішень та залучення громадянського суспільства до державної політики.

Ключові слова: механізми взаємодії, інститути громадянського суспільства, консультування, партнерство, діалог, громадський контроль.

В статье исследованы механизмы взаимодействия институтов гражданского общества с органами государственной власти на каждом этапе разработки и реализации политики. В частности, определена роль институтов гражданского общества на этапе формулирования политики, реализации политики, изучения политики. Согласно Европейскому Кодексу лучших практик участия общественности проанализированы механизмы участия неправительственных организаций в процессе принятия решений и привлечения гражданского общества к государственной политике.

Ключевые слова: механизмы взаимодействия, институты гражданского общества, консультирование, партнерство, диалог, общественный контроль.

The article explores the mechanisms of interaction of civil society institutions with public authorities at each stage of policy development and implementation. In particular, the role of civil society institutes at the stage of policy formulation, policy implementation, policy research is defined. According to the European Code of Best Practices for Public Participation, mechanisms for participation of non-governmental organizations in the decision-making process and involvement of civil society in public policy.

Direct actions (flash mobs, performances, pickets, rallies and protest actions) are the most common and often more effective tools of the influence of civil society institutions that enable the achievement of the result. Indirect impact tools such as information, counseling, dialogue, partnership and control are gaining momentum in Ukraine. Yes, informing is not a very effective way of engaging citizens, since it only involves the receipt of relevant information from public authorities and does not involve real interference in the process. Public consultation encourages the involvement of NGOs to express their professional judgment on a particular issue. Dialogue is a more qualitative level, which includes bilateral communication based on mutual interests and potentially common goals, with a view to ensuring a regular exchange of views. The most promising but least used in Ukrainian realities is a partnership between government and civil society.

Key words: mechanisms of interaction, institutions of civil society, consultation, partnership, dialogue, public control.

Постановка проблеми. Практика демократичних країн свідчить, що тільки за умови активної взаємодії з громадськістю органи державної влади можуть якісно виконувати свої функції. Адже взаємодія між державою та інститутами громадянського суспільства є віддзеркаленням балансу сил та груп інтересів. В Україні спостерігається посилення потенціалу інститутів громадянського суспільства та, відповідно, зародження зацікавленості держави до діяльності зазначених інститутів. Поряд із цим помітним є факт, що держава повною мірою ще не відчуває реальної користі від діяльності інститутів громадянського суспільства, а, навпаки, часто сприймає його як конкурента чи

опонента. Тому взаємовідносини між державою та громадськими організаціями частіше зводяться до протистояння, а рідше – до взаємовигідної співпраці чи партнерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі питання налагодження механізмів взаємодії влад та інститутів громадянського суспільства є досить досліджуваними та актуальними. Існує широкий спектр підходів до розуміння як ролі громадських організацій, так і їх реального впливу на політичний процес. Так, одні дослідники вважають, що громадянське суспільство є основою для розбудови держави, а інші відстоюють протилежну позицію, вимагаючи

від держави самостійно сприяти та розбудувати громадянське суспільство. Дослідження особливостей функціонування громадянського суспільства проводяться великою когортою зарубіжних науковців. Зокрема, трактування суті громадянського суспільства та особливостей його функціонування здійснили Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ф. Гегель та інші. Державі, бізнесу та домогосподарствам із точки зору максимізації ефективності саме економічної складової частини досі не приділено достатньо уваги. Сучасні існуючі підходи визначають громадянське суспільство як характеристику всього суспільства в цілому, в тому числі держави як одного зі складових елементів такого суспільства (Арон, В. Гавел, Е. Гелнер, Д. Кін, В. Клаус, Д. Кола, К. Поппер) [1, с. 272]. Інші розуміють його як комплекс позадержавних суспільних відносин (Р. Дал, Г. Г. Ділігенській, Д. Т. Жовтун, А. А. Зінов'єв, Г. Йоаш, Ф. Кондорші, М. Маркус, М. Молнар, В. В. Мостовий, А. Селіджмен, А. К. Уледов, Е. Ханкіш) [2, с. 14]. Зазначену типологію підходів до розкриття природи громадянського суспільства сьогодні можна доповнити розглядом глобального громадянського суспільства [3, с. 250], що обґрунтовує його як актора, що здійснює вплив на міжнародні процеси та політичні рішення і, таким чином, поряд із державою є суб'єктом геополітичних відносин.

Теоретико-методологічні та інституційні питання взаємодії суспільства і влади вивчаються вітчизняними науковцями В. Бакуменко, А. Колодій, О. Корнієвський, Г. Почепцов, В. Ребало, О. Токовенко та ін. Однак відчувається брак аналізу механізмів впливу інститутів громадянського суспільства в Україні на процеси прийняття державних рішень.

Метою дослідження є оцінка сучасних механізмів впливу інститутів громадянського суспільства на органи державної влади в Україні.

Серед завдань можемо виділити: визначення ролі інститутів громадянського суспільства протягом усього циклу розробки політики (на етапі формулювання, реалізації та моніторингу); оцінку механізмів участі неурядових організацій у процесі прийняття рішень та залучення громадянського суспільства до державної політики на рівнях інформування, консультування, діалогу та партнерства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній політичній науці сформовано декілька методологічних підходів до співвідношення громадянського суспільства і держави [4]. Перший із них визначає державу і громадянське суспільство як конвергентні соціальні системи, тобто взаємозалежні системи, розвиток та взаємодія яких обумовлені. Наступний розглядає державу і громадянське суспільство як дивергентні соціальні системи, в яких первинною є держава, яка здій-

снює контролюючу функцію та створює умови для розвитку громадянського суспільства. Третій підхід розцінює державу і громадянське суспільство як різні системи, де провідну роль відіграє громадянське суспільство, а держава виконує підпорядковану функцію. Таким чином, різне сприйняття та розуміння характеру взаємовідносин між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства часто спричиняють суперечності та проблеми в практичній діяльності, що гальмує як процес прийняття рішень, так і процес їх імплементації.

Діяльність інститутів громадянського суспільства спрямована на задоволення спільних потреб та інтересів громадян. Тому гіпотетично держава повинна бути зацікавлена в залученні потенціалу громадянського суспільства. Адже громадянське суспільство має широкий спектр альтернативних матеріальних та людських ресурсів, що дозволило б розвантажити державні структури, а також компенсувати недоліки їхньої діяльності та вирішувати конкретні завдання [4]. У широкому значенні така взаємодія має відбуватися на постійній системній основі та мати безперервний характер. Крім того, зазначений процес має бути структурований навколо трьох основних етапів, таких як: розробка політики, реалізація політики та вивчення політики [5].

Протягом усього процесу взаємодії інститути громадянського суспільства виконують відповідні комунікаційно-організаційні ролі [6]. Так, на етапі формулювання політики, коли відбувається визначення порядку денного, підготовка проекту, прийняття рішення, інститути громадянського суспільства можуть визначати порядок денний органів державної влади в цілому або в межах певного типу процесу стратегічного планування для конкретних галузей. Окрім того, державні органи можуть активно запрошувати громадські організації для уточнення ідей та потреб різних верств суспільства. У процесі розробки конкретної політики або положення органи державної влади можуть включати дані, отримані з різних рівнів та в результаті застосування різних методів участі (таким, як консультації, діалог, референдум і т. д.).

Етап реалізації політики включає введення в дію та розповсюдження прийнятої політики. Участь громадськості може полягати, в першу чергу, в реалізації політики або положень через власну діяльність. Державні органи можуть також обрати їх як партнера для виконання закону або реалізації політики через прозорі процеси. Участь на цьому етапі може бути досягнута шляхом активного діалогу або встановлення партнерських відносин з ГО. Повинна існувати чітка та ефективна процедура відбору учасників формальної реалізації політики та положень із метою забез-

печення прозорості та неупередженого підходу з боку органів державної влади.

На етапі вивчення політики здійснюється моніторинг та оцінювання ефективності та результативності політики. Завдяки цьому може з'являтися інформація, необхідна для запуску нового циклу розробки політики. Оцінка ефективності політики або положень через певний період часу є одним із найважливіших елементів моніторингу. Інститути громадянського суспільства можуть відігравати важливу роль на цьому етапі, іноді можуть забезпечити здійснення швидкого та більш ефективного моніторингу наслідків, оскільки вони, ймовірно, мають прямий доступ до бенефіціарів. Державні органи можуть також взаємодіяти з ГО у процесі офіційного моніторингу та оцінювання в межах активного діалогу або встановлення партнерських відносин з ГО або ж обираючи їх як офіційних постачальників послуг. Також у цьому випадку державний орган повинен визначити чіткий та ефективний порядок відбору осіб, які беруть участь у моніторингу та оцінюванні, якщо такі процеси здійснюються під керівництвом органу державної влади.

У червні 2007 року на Форумі Ради Європи з питань майбутнього демократії було створено Кодекс кращих практик участі громадськості. Цей документ охоплює механізми участі неурядових організацій у процесі прийняття рішень та залучення громадянського суспільства до державної політики [7]. У Кодексі пояснено, що таке рівні участі громадських організацій в етапах прийняття політичних рішень, які залежать від їх інтенсивності залучення до конкретного політичного процесу. Така інтенсивність зумовлена можливостями організацій та зацікавленістю органів державної влади.

На рівні інформування формуються основні принципи та підходи механізму взаємодії та можливих інструментів подальшого залучення громадськості до процесу прийняття рішень. Проте варто брати до уваги, що зазначений рівень включає лише одержання інформації від органів державної влади і жодним чином не передбачає безпосереднього впливу на формування політики. Громадськість отримує доступ до інформації, може працювати з нею, аналізувати, проте громадські організації не можуть реально втручатися в політичний процес. Тобто бачимо, що рівень інформування є формальним із позиції реального залучення чи впливу на органи влади.

Прикладом планування та втілення комплексної інформаційної кампанії щодо євроінтеграції є реалізація Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки [8]. Вона спрямована на промоцію євроінтеграційних реформ та заплановані урядом власні кампанії з інформування про зміст і цілі євроінтеграції. Стратегія була під-

готовлена громадськими експертами у співпраці з Урядовим офісом із питань європейської та євроатлантичної інтеграції Кабінету Міністрів України в рамках проекту «Точне відображення Угоди про асоціацію Україна-ЄС в українських медіа» [9].

У рамках плану з втілення Стратегії передбачено створити веб-портал «Україна – ЄС» [10], на якому поширюватиметься інформація про надання допомоги ЄС для України, про проведення конкурсів проектів та вимог до підготовки заявок та проектів, які можуть брати участь у таких конкурсах. На сьогодні портал має дев'ять розділів, в яких міститься інформація щодо реформування країни завдяки імплементації Угоди про асоціацію та тій технічній допомозі, яку Україна отримує від Європейського Союзу. Євроінтеграційні новини розміщуються в рубриках «Прес-центр», «Історії успіху», «Аналітика та публікації». Портал також містить щотижневі «Євроінтеграційні дайджести», на які можна підписатись. Євроінтеграційний портал розроблений коштом ЄС у межах Проекту ЄС Association4U («Підтримка впровадження Угоди про асоціацію між Україною та ЄС»). Тож, як бачимо, через затвердження та впровадження Стратегії робляться спроби на державному рівні координувати інформаційні кампанії з євроінтеграції між різними суб'єктами.

Наступний, консультативний, рівень передбачає залучення з боку органів влади інститутів громадянського суспільства для висловлення останніми своєї професійної думки з певного питання. Варто розуміти, що на цьому рівні ініціаторами та суб'єктами комунікації виступає сама влада, яка не лише ініціює консультації, але й задає їх порядок денний. Громадськість на зазначеному рівні також меншою мірою має можливість впливу на політичний процес. Консультація особливо використовується протягом складання проекту політики, моніторингу та повторного формулювання тощо.

Одним із прикладів консультування є парламентські слухання. Так, протягом лютого 2014 – червня 2015 років відбулося 12 парламентських слухань та 15 – у комітетах із найбільш актуальних соціально-економічних та правових питань. Проте варто наголосити, що регулярно проводять слухання не більше третини комітетів, у той час як решта або не організовують комітетські слухання взагалі, або не наповнюють веб-сайти оновленою інформацією. Це свідчить про недостатню відкритість парламентських комітетів [11, с.13].

Більш якісним та дієвим рівнем із позиції впливу на політичний процес є діалог. Концепція діалогу передбачає, що кожна сторона комунікації може бути ініціатором, а отже, суб'єктами взаємодії можуть виступати як органи влади, так і інститути громадянського суспільства. Важливо усвідомлювати, що діалог є двосторонньою кому-

нікацією, яка ґрунтується на взаємних інтересах, спільних цілях та передбачає обмін думками. Результатом діалогу мають бути вироблені спільні рекомендації, стратегії, рішення (у вигляді розпорядження, постанови, законопроекту тощо) стосовно певного питання чи проблеми. Конкретний діалог використовується під час встановлення порядку денного, складання проекту політики та повторного формулювання. Формат такого діалогу варіюється від громадських слухань до спеціалізованих нарад між громадськими організаціями та органами державної влади.

Згідно з даними урядового звіту станом на кінець I кварталу 2018 року громадські ради діяли при 77 органах виконавчої влади: 16 міністерствах; 38 інших центральних органах виконавчої влади; 22 обласних та Київській міській державних адміністраціях. 39 громадських рад провели по 1 засіданню, 21 громадська рада – 2 засідання; 3 громадські ради провели по 3 і більше засідань, а 10 громадських рад не проводили жодного засідання. 69 органів виконавчої влади поінформували про те, що протягом звітнього періоду виносили на громадське обговорення проекти нормативно-правових актів або питання, що стосуються діяльності органу виконавчої влади. Водночас громадським радам надавали зазначені матеріали для обговорення 49 органів виконавчої влади. При цьому лише 16 органів виконавчої влади зробили це в повному обсязі. Розглянули всі проекти нормативно-правових актів або питання, що стосуються діяльності органу виконавчої влади, матеріали, щодо яких були надані органом, і до всіх надали пропозиції лише 12 громадських рад [12]. Як бачимо, сам факт створення громадських рад та проведення їх засідань ще не є свідченням ефективності її роботи, а отже, реального впливу на прийняття рішень органом (або посадовою особою), при якому вона створена, немає. Фактично впливовість громадської ради визначається рівнем зацікавленості виконавчих органів або міських голів у результатах, які вона продукує, та в урахуванні результатів роботи консультативного органу. Незважаючи на значну кількість створених громадських рад, спостерігається ряд проблем у частині їх діяльності. Рівень ефективності роботи громадських рад часто знижується внаслідок затягування процесу їх формування через негативні прецеденти використання громадських рад в інтересах окремих посадових осіб та політичних сил, що суперечить їх функціональному призначенню та дискредитує такий формат взаємодії.

Партнерство вважається найвищим та найбільш ефективним рівнем взаємодії між інститутами громадянського суспільства та органами влади. На даному рівні громадськість має можливість здійснювати безпосередній вплив на розробку, прийняття та реалізацію політичних

рішень. При цьому передбачається спільна відповідальність суб'єктів взаємодії на кожному з етапів описаного процесу. Як і рівень діалогу, партнерство передбачає спільні зустрічі представників громадських організацій та органів влади для тісної співпраці. Партнерство унікальне тим, що інститути громадянського суспільства можуть бути наділені конкретними завданнями, і тим, що можливе створення органів для прийняття спільних рішень. Особливої актуальності партнерство набуває під час встановлення порядку денного та здійснення політики.

Прикладом партнерства з владою є діяльність Реанімаційного Пакету Реформ (РПР) – коаліції громадських організацій та експертів України, які об'єдналися заради просування та імплементації реформ в Україні [13]. РПР функціонує як координаційний центр для 83 неурядових організацій та 22 експертних груп, які розробляють, просувають і контролюють реалізацію реформ. РПР знайшов дієвий механізм партнерства з владою через співпрацю та взаємодію з міжнародними донорами. У рамках співпраці представники РПР виносили проблемні питання на обговорення з іноземними партнерами і таким чином отримували міжнародну підтримку. За результатами звіту серед пріоритетів діяльності РПР за 2016–2017 роки бачимо сім ключових напрямків: судова і антикорупційна реформи, децентралізація, реформа публічної адміністрації та правоохоронних органів, зміна виборчого законодавства, ключові трансформації в економіці. У 2017 році за адвокаційної та комунікаційної підтримки РПР вдалося ухвалити низку важливих для України законів, розпоряджень та постанов, внести зміни до Бюджетного кодексу, розробити стратегії розвитку та багато іншого [14].

Паралельно громадські організації активно послуговуються й іншими методами вчинення впливу, іноді більш дієвими, ніж офіційно передбачені. Переважно це стосується акцій прямої дії: флеш-мобів, перформенсів, пікетів, мітингів та протестних походів. Незважаючи на змістовну схожість та спрямованість на аналогічні результати, вони відрізняються за своєю суттю. Флеш-моб полягає в ментальній і блискавичній дії та використовується для висвітлення конкретних та всім зрозумілих проблем. Запорукою ефективності є часта повторюваність та географічна поширеність. Перформенс – це маленька вистава. Зазвичай мета перформенсу є ширшою, ніж у флеш-мобу, і тривалість є значнішою. Також заохочується залучення глядачів. Під час пікету відбувається демонстрація з приводу конкретних дій влади. А мітинг проводять для висвітлення політичної проблеми, аналогічно іншим формам акцій прямої дії. Протестні ходи застосовуватися як окремо, так і в сукупності з іншими акціями, зокрема як початок чи продовження мітингів.

Найяскравіше акції прямої дії застосовувалися протягом Євромайдану, дарма, що лівова частка акцій організувалася не НУО, а завдяки ініціативним групам в обмежених спільнотах. Проте, на нашу думку, кількість та якість організованих НУО акцій у період з березня 2014 до червня 2015 значно зросла.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Громадянське суспільство і держава взаємообумовлені та не можуть існувати один без одного. Держава, з одного боку, виступає виконавцем волі суспільства. Відповідно, вона наділена інструментами управління суспільними справами. А громадянське суспільство, з іншого боку, знаходиться над державою, яка виконує його замовлення та відповідає на його запити. Проаналізувавши механізми взаємодії між інститутами громадянського суспільства з органами влади, автор відмічає, що ефективність такої взаємодії можлива лише за умов залучення громадськості шляхом інформування, консультування, діалогу, партнерства та контролю на кожному з етапів полі-

тичного циклу (розробка політики, реалізація політики та вивчення політики).

Акції прямої дії (флеш-моби, перфоменси, пікети, мітинги та протестні дії) – найбільш поширені та часто більш дієві інструменти впливу інститутів громадянського суспільства, що дають можливість досягнення результату. Опосередковані інструменти впливу, такі як інформування, консультування, діалог, партнерство та контроль, набирають поширення в Україні. Так, інформування – не надто ефективний спосіб залучення громадян, адже він включає тільки одержання актуальної інформації від органів державної влади та не передбачає реальне втручання в процес. Консультування з громадськістю стимулює залучення НУО для висловлення своєї професійної думки з певного питання. Діалог є більш якісним рівнем, який включає в себе двостороннє спілкування, яке ґрунтується на взаємних інтересах та потенційно спільних цілях із метою забезпечити регулярний обмін думками. Найбільш перспективним, але найменш застосованим в українських реаліях є партнерство між органами влади та громадянським суспільством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соляр С. Громадянське суспільство: загальнотеоретичні підходи до визначення. Вісник Академії правових наук України. 2013. № 1. С. 271–279. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_1_29.
2. Горбань О.В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03; Тавр. нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2011. 36 с.
3. Цыро И.В. Механизм взаимодействия глобального и национального гражданских обществ. Научные проблемы гуманитарных исследований. 2010. № 10. С. 248–255.
4. Костючков С. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії // Наукові праці «Політологія». Випуск 170. Том 182. С. 38–41. URL: http://studies.in.ua/pravo/2012_182_170_10.pdf.
5. Фазі Елоді та Сміт Джеремі, Цивільний діалог, який сприяє роботі. Контактна група. – 2006. URL: <http://act4europe.horus.be/module/FileLib/Civil%20dialogue,%20making%20it%20work%20better.pdf>.
6. Участь громадськості у процесі прийнятті рішень. Огляд стандартів та практик у країнах – членах Ради Європи. Страсбург, 2016. 57 с.
7. Кодекс кращих практик участі громадськості. URL: https://www.coe.int/t/ngo/Source/Code_Ukrainian_final.pdf.
8. Розпорядження КМУ від 25 жовтня 2017 р. № 779-р «Про схвалення Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на 2018–2021 роки». URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250383204>.
9. Проект «Точне відображення угоди про Асоціацію Україна-ЄС в українських медіа». URL: <http://internews.ua/projects/eu-ukraine/eu-ua-assosiation-media-project/>.
10. Євроінтеграційний портал. URL: <https://eu-ua.org/>.
11. Заславський О. Участь громадськості у законодавчому процесі. Часопис «Парламент». 2015. № 3. С. 2–41.
12. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/gromadski-radi/informacijno-metodichni-materiali>.
13. Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/about-us/>.
14. Річний звіт 2017 / Реанімаційний Пакет Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2016/11/Richnyj-zvit-Reanimatsijnoho-Paketu-Reform-2017.pdf>.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНОЮ СКЛАДОВОЮ ЧАСТИНОЮ СВІДОМОСТІ НА ТРАДИЦІЙНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

PECULIARITIES OF POLITICAL MANIPULATION WITH VALUES ON THE TRADITIONAL STAGE OF SOCIAL EVOLUTION

Магдич Ю.А.,

*аспірант кафедри державного управління
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті автор досліджує особливості політичного маніпулювання на традиційному етапі розвитку. Робиться висновок про несистематичний характер соціально-політичного впливу на ціннісну (безпекову) складову частину суспільної свідомості.

Ключові слова: соціально-політичне управління, політичне маніпулювання, традиційне суспільство, політична свідомість, безпека.

В статье автор исследует особенности политического манипулирования на традиционном этапе развития. Делается вывод о несистематическом характере влияния на ценностную (касающуюся безопасности) составляющую общественного сознания.

Ключевые слова: социально-политическое управление, политическое манипулирование, традиционное общество, политическое сознание, безопасность.

In the article, the author researches the peculiarities of political manipulation at the traditional stage of the social evolution. The conclusion is made about the non-systematic nature of the impact of the social consciousness on the value component (security).

Key words: socio-political management, political manipulation, traditional society, political consciousness, security.

Постановка проблеми. На сьогодні політичне маніпулювання виступає в якості однієї з провідних форм соціально-політичного управління. У своєму розвитку даний феномен змінював як формальні, так і сутнісні характеристики. Важливо дослідити генезис маніпулювання, зосереджуючи увагу, в тому числі, на традиційному етапі суспільно-політичного розвитку. Так зване традиційне суспільство відрізняється від сучасного насамперед політичними, економічними, культурними тощо параметрами. Парадигму премодерну фундає «сакральне» та міф як такий. Модерн протиставляє традиційним цінностям науку та раціональність, священне та міфічне як основа політичного поступаються профанному і логічному. Міф є тим традиційним інструментом, що активно використовується в політичному маніпулюванні. Систематичне «укорінення» в суспільну свідомість політичних міфів, ідей, що стверджують певні цінності та сприймаються на віру, без критичного осмислення традиційно є повсякденною технологією у процесах політичного маніпулювання. На традиційному етапі розвитку маніпулювання здійснювалося через міфологічну природу суспільної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує велика кількість наукових та науково-популярних розробок, присвячених політичному маніпулюванню, від Пітера Померанцева до Наома Хомського. Еволюцію міфологічного мислення

та міфологічної картини світу з багаточисельними прикладами розглянуто у книзі Олександрії Баркової «Введення в міфологію» [1]. На нашу думку, один із найбільш цікавих наукових аналізів парадигм суспільно-політичного розвитку та їх визначальних характеристик було здійснено українським істориком Ярославом Грицаком, результати якого викладено в циклі лекцій «Вибрані питання європейської історії» [3]. Центральною концепцією цього курсу є модерність та модернізація у всіх її проявах, перехід від традиційного до модерного суспільства, а відповідним поняттям є традиційне суспільство. Проблемі використання міфу в політичному маніпулюванні присвячено дисертаційні дослідження Андрієнко О.В., Арабаджієва Д.Ю., Зарицької В.В., Зубрицької Л.Й., Олещука П.М., Русакової Н.В., Рюмкової О.Л., Савельєва А.М., Шестова М.І. та інших.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Однак тема маніпулювання ціннісною складовою частиною суспільною свідомості з урахуванням історичних аспектів досліджена недостатньо. Ціннісні орієнтації є визначальними для політичної свідомості та політичної поведінки, а отже, важливими складовими частинами маніпулятивного впливу з політичною метою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження особливостей політичного маніпулювання ціннісно-сві-

тоглядною складовою частиною свідомості на традиційному етапі суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У рамках концептуально-методологічної моделі, що запропонована, зафіксуємо специфіку політичного маніпулювання на базі цінностей у традиційному суспільстві. Авторство терміну «традиційне суспільство» належить французькому філософу Рене Генону. Традиційним є суспільство, що засновано на премордіальному (першопочатковому) принципі, коли духовне панує над усім, а суспільно-політичні інститути є другорядними та залежними від нього. Як засновник так званого «інтегрального традиціоналізму», Р. Генон вбачав можливість повернення сучасності – через очищення – до традиційного, тим самим заклавши теоретичні основи консервативного радикалізму. Один із найвидатніших політичних філософів Томас Гоббс у «Левіафані» означив традиційний стан як «війну всіх проти всіх», де основною проблемою є проблема самозбереження. На цінностях виживання базується авторитет владної ієрархії. Ключові функції в суспільно-політичному управлінні виконує релігія. Як пояснює американський політолог і соціолог Рональд Інглгарт, використовуючи при цьому вдалу метафору, релігія надає почуття безпеки, адже фізичні загрози викликають потребу у вірі у вищу силу, тому «в окопах немає атеїстів». Я. Грицак наголошує, що під час спроби концептуалізації того, що таке традиційне суспільство, варто пам'ятати, що «ми його мало знаємо, а ще менше розуміємо, тому що ми розучилися не лише його мови, але розучилися думати так, як думали мешканці цього суспільства» [3]. Традиційні суспільства були історично першими та проіснували з давніх часів до епохи Відродження та Нового часу в Європі. Перше, що спадає на думку під час аналізу цього поняття, – це фундуєча роль традиції як такої. Зрозуміло, що кожне суспільство (як модерне, так і постмодерне) містить у собі традиційні елементи. «Однак традиційне суспільство не є суспільством традицій. Тому «традиційне суспільство» не є вдалою назвою. Зрештою, не тільки «традиційне» не є вдалим словом, але й «суспільство» так само. Насправді добрим терміном для описання цього суспільства є не «суспільство», а «спільнота». Це суспільство негативно налаштоване щодо змін та інновацій як таких. «Креативність не є його чеснотою» [3]. На традиційному етапі розвитку маніпулювання здійснювалося через міфологічну основу суспільної свідомості. Однак у цілому у традиційному суспільстві превалує репресивність. У політичному житті визначальне значення має владна вертикаль (відносини із сакральним чи Богом) та, відповідно, фундаментальною є релігійна ідентичність (британський політолог Бенедикт Андерсон називає такі спільноти «сакральними»).

Отже, основними характеристиками традиційного суспільства є: традиціоналізм, колективізм, ритуалізм, холізм, міфологізація, сакралізація, ієрархізм, символізм тощо.

Під час спроби окреслити типові компоненти політичної парадигми традиції звернемося, насамперед, до міфологічної складової частини політичної свідомості. Український культуролог Наталія Кривда наголошує, що «з теоретичної точки зору людство провело майже всю свою історію в межах міфологічної свідомості. Механізми та інструменти міфологічної свідомості (а іншої й не було) задавали рамку виживання людства. Карл Густав Юнг писав, що міф є тотальною ідеологією, за межі якої ти не можеш вийти, міф наказує, санкціонує, пояснює, втішає. Всі тоталітарні режими побудовані на цьому ж принципі» [4]. За французьким філософом Роланом Бартом, функцією міфу є деформація реальності. Особливо підкреслюється, що міф є не лише реліктом архаїчної свідомості, а і частиною сучасної комунікативної культури (в тому числі політичної). Міф спрощує реальність та зводить її до фундаментального протистояння добра та зла, де інтерпретація останніх є справою віри. Відповідно, подальші маніпулятивні впливи вбудовуються у вже наявну систему стереотипів масової свідомості. Традиційне мислення також характеризується певним консерватизмом, коли у фокусі уваги актуальне не сьогодення, а повторення минулого як еталону, доля та визначеність. Фундаментальні зміни як суспільного стану загалом, так і політичного зокрема відбуваються надзвичайно повільно. Особа у традиційному суспільстві посилається на авторитет та дії за звичними схемами. У цілому ж велика частина населення більш стурбована своїм фізичним виживанням. «Такий підхід допомагає зрозуміти, як бачать люди традиційного суспільства логіку розвитку політичних інститутів. Оскільки в основі знаходиться утопія «золотого століття» («епоха героїв», «рай», «сонячна династія», «земля обітована» або «халіфат»), то саме вона стає критерієм оцінки якості політичних структур і шкалою вимірювання політичних процесів. Виходячи з такого розуміння, традиціоналісти завжди негативно або щонайменше недовірливо ставляться до модернізації політичного, намагаються будь-якою ціною зберегти елементи минулого. Оптимізм як майже моральний обов'язок протиставляється песимістичному за своїм настроєм процесу виживання. Таким чином, колективна конформність протистоїть індивідуалізму, сакральність владного інституту – його прагматичній операціоналізації» [5].

Окрім механізму «добро versus зло», в політичному маніпулюванні активно застосовуються схеми «свій vs чужий» та «ворог vs друг». Німецький дослідник Карл Шмітт вважав, що пара «ворог» – «друг» є і зовнішньою, і внутрішньою

необхідністю для існування політично повноцінного суспільства. К. Шмітт пропонує розглядати політичне як самостійне, що визначається власними критеріями і є первинним по відношенню до таких конкретних проявів, як держава, системи правління тощо. Одне із завдань владної еліти традиційного суспільства – захистити членів своєї спільноти від Ворога. Безпека є однією з пріоритетних цінностей та невід’ємною складовою частиною політики. Міф допомагає сакралізувати політичну владу та її носіїв, «героїзувати» історію (включно із механізмом «свій / чужий», із маркуванням «інакшості» як такої), створюючи перспективи для становлення авторитарних та тоталітарних режимів. Цей висновок підтверджується результатами згаданого нами дослідження Р. Інглгарта: «Під час виникнення загрози фізичному виживанню людей переважне значення набувають цінності виживання (*survival values*), що, у свою чергу, веде до зміцнення інститутів авторитаризму. ... а патерналістські настрої посилюються в суспільстві в періоди криз, коли масова свідомість сильно міфологізована» [2]. Наприклад, там, де домінують цінності виживання, населення прагне «сильної руки» та формує запит на відповідний тип державного лідерства.

Філософ Дмитро Хаустов зауважує, що цілісний та циклічний міф є ворожим до Іншого, він є сутнісно шовіністичним – не просто так націонал-соціалісти в недавньому германському минулому всю свою діяльність супроводжували форованим відродженням так званого арійського міфу (і ключова для них книга Розенберга носила назву «Міф ХХ століття»). І до сьогодні шовінізм різних народів та різних індивідів вказує на міфологічні елементи свідомості. Інший є ненависним, тому що не такий, як ми, а це означає, що є ідентичність таких, як ми, ідентичність, яка конструюється в міфі [5, с. 100]. Міф – це структура свідомості, концептуальна рамка. Міф – це розповідь, що не піддається емпіричній перевірці, а приймається на віру, це розповідь про походження та ідентифікації, де ідентифікація та походження визначають одне одне; як розповідь, що ідентифікує (в тому числі і через ворожість до Іншого, ідентифікує індивіда як частину цілого, наприклад, спільноти (щоб любити Батьківщину, треба ненавидіти Ворога)). Включаючи індивідів у співтовариство, ідентифіковане розповіддю, міф окреслює внутрішню структуру цього співтовариства, розподіляє ролі, місця, статуси. Міфологічна розповідь циклічна та тавтологічна. Міф консервативний, тому що збирає та зберігає співтовариство, та агресивний, через те, що консервація тримається на ворожості до іншого. Ліотар наголошував, що постмодерн заперечує тотальність та консервативну агресію, відповідно, і міф як такий, свідченням чого є криза

метанаративів. Фашизм і є консервативно-агресивною тотальністю суспільства, в якому, за словами Муссоліні, «все для держави, нічого поза державою, нічого проти держави». Формули «все для», «нічого проти» і відсилають до міфологічної розповіді, що утримує цілісність та виключає з неї Іншого. Фашизм є політичним синонімом теоретичної тотальності. Фашизм із необхідністю виникає в тотальному злитті держави та релігії, коли емпірична земна влада отримує абсолютну санкцію у вічності, у злитті суспільства та ідеології, де принципове різноманіття індивідів у суспільстві примусово замінюються сконструйованою єдністю переконань, злитті суспільства та індивіда, де індивідуальні права і свободи, перш за все свобода слова і совісті, віддаються на відкуп нарративній ілюзії єднання з Левіафаном, який узурпував політичну суб’єктність і юридичні права через монополію на застосування насильства [5, с. 106].

«Послух владі пов’язаний із високими витратами: особисті цілі індивіда доводиться підпорядковувати цілям ширшої суб’єктності. Але в умовах невпевненості в завтрашньому дні люди більш ніж охоче йдуть на це. У випадку загрози вторгнення, внутрішніх заворушень чи економічного краху вони старанно шукають сильних авторитетних особистостей, здатних захистити їх. Навпаки, умови процвітання і безпеки сприяють плюралізму взагалі і демократії зокрема. Це допомагає пояснити давно встановлену закономірність: багаті суспільства з більшою ймовірністю демократичні, ніж бідні. А авторитарний рефлекс найсильніше в умовах небезпеки. ... У політичній сфері зі сходженням цінностей постмодерну втрачається повага до влади; посилюється акцент на участі і самовираженні. Ці дві тенденції сприяють: в авторитарних суспільствах – демократизації, а в суспільствах, які вже є демократичними, – розвитку демократії в напрямку більшої партіципаторної орієнтованості на конкретні проблеми» [2].

Актуалізувати ціннісні орієнтири «безпеки» та «стабільності» в масовій свідомості можливо завдяки впливу на її емоційну компоненту. Особливо ефективною в політичному маніпулюванні є така емоція, як страх. Створення резонансної події або лише повідомлення про неї, апеляція до цінностей «виживання» впливає на політичну поведінку аудиторії в бажаному для маніпуляторів напрямку. Підтримуючи перманентний стан нерівноваги, перебільшуючи загрози, влада може зберігати свій статус-кво. Психологічною основою цих процесів є обмеження у здатності розуму справлятися з малими ризиками: ми або повністю їх ігноруємо, або надаємо їм занадто велике значення, без проміжних варіантів. Концепція неприйняття втрат, коли небезпеки ставляться

вище за можливості, може стати підґрунтям для маніпулювання. Дослідження стверджують, що мозок людини миттєво реагує навіть на чисто символічні ознаки небезпеки. Таким чином, вона може бути використана під час впливу на так звані больові точки суспільної свідомості, активізуючи страх, тривогу, ненависть тощо задля реалізації прихованих цілей. Ураховуючи вищесказане, можливо зробити висновок про те, що домінуючою цінністю у традиційній парадигмі є безпека. Якщо згадати так звану «Піраміду Маслоу» (яка, не дивлячись на свою популярність, має низьку валідність), то безпека належить до базових людських потреб. Потреби в самореалізації тощо актуалізуються на більш пізніх етапах як індивідуального, так і суспільного розвитку. В ієрархії потреб безпека та стабільність мають пріоритетне значення.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Таким чином, міфологічність традиційної свідомості сприяє здійсненню маніпулятивних впливів. Автоматизм, вибірковість, емоційність мислення є основою для такої міфологізації. Водночас наголосимо, що маніпулювання не є основною формою політичного керівництва та управління суспільством на традиційному етапі його розвитку. Окрім відсутності суто технічних засобів, це пояснюється, як вже і зазначалося, самими характеристиками цього суспільства та особливостями свідомості її членів. Для даного етапу більш характерне пряме управління, ієрархічність влади, використання примусових засобів тощо. Лише з розширенням сфери свободи, в тому числі і політичної, поширюються

і маніпулятивні технології як спосіб забезпечення лояльної, конформної політичної поведінки та відповідного стану масової свідомості.

Стратегічно маніпулювання зосереджено на базових (центральных) ціннісних елементах. У традиційній парадигмі такою цінністю є безпека. Ця теза підтверджується результатами дослідження Р. Інглгарта: під час виникнення загрози фізичному виживанню людей переважне значення набувають цінності виживання (survival values). Маніпулювання орієнтовано на збереження суспільно-політичної стабільності та установки взаємної згоди щодо пануючої системи цінностей. Апелювання до цінностей «виживання» в маніпулюванні впливає на політичну поведінку аудиторії в бажаному для маніпуляторів напрямку. У фокусі політичного маніпулювання будуть такі теми, як патріотизм, героїзм, самопожертва (що на модерному етапі стануть елементами «законного (або легітимного) світогляду та відповідних форм політичної поведінки, із сильною позитивною орієнтацією на пануючу політичну систему). Отже, можливо констатувати, що маніпулятивні практики в політичному управлінні використовувалися на всіх етапах суспільного розвитку. Також маніпулювання неминуче охоплює ціннісні орієнтації масової свідомості. Оскільки поняття масового суспільства з'являється у ХХ столітті, відповідно, маніпулювання набуває інших масштабів та системного характеру, отримуючи статус атрибутивної складової частини політичного управління. Оскільки елементи традиційної свідомості присутні в масовій свідомості сучасних суспільств, подальше їх дослідження може бути доцільним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баркова А. Введение в мифологию. М.: РИПОЛ классик, 2018. 528 с.
2. Вельцель К., Инглхарт В. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. М.: Новое издательство, 2011. 464 с.
3. Грицак Я. Вибрані питання європейської історії. URL: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/841> (дата звернення 26.11.2018).
4. Кривда Н. Нужно не просто проговаривать ценности, а «прокрикивать» их на каждом углу. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/science/nataliya-krivda/> (дата звернення 25.11.2018).
5. Хаустов Д. Лекции по философии постмодерна. М.: РИПОЛ классик, 2018. 288 с.

АСАМБЛЕЙНО-НЕЗАЛЕЖНА СИСТЕМА ПРАВЛІННЯ У ШВЕЙЦАРСЬКІЙ КОНФЕДЕРАЦІЇ

THE ASSEMBLY-INDEPENDENT SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE SWISS CONFEDERATION

Осадчук І.Ю.,

*кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Розглянуто сучасні методики визначення систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління. З'ясовано особливості системи правління у Швейцарській Конфедерації. Систему правління у Швейцарській Конфедерації визначено як асамблейно-незалежну. Доведено, що приклад Швейцарської Конфедерації зумовлює необхідність виділяти такі чотири типи конституційних і політичних систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління: президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм і асамблейно-незалежну систему правління. З'ясовано, що у 1959–2007 рр. та з 2015 р. склад Федеральної ради (уряду) визначався так званою «магічною формулою» у співвідношенні «2 + 2 + 2 + 1», а у 2008–2015 рр. – у співвідношенні «2 + 2 + 1 + 1 + 1».

Ключові слова: система державного правління, президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм, атипичний парламентаризм, асамблейно-незалежна система правління, принцип «магічної формули», Федеральна рада, Швейцарська Конфедерація.

Рассмотрены современные методики определения систем государственного правления в рамках республиканской формы государственного правления. Выявлены особенности системы правления в Швейцарской Конфедерации. Система правления в Швейцарской Конфедерации определена как ассамблейно-независимая. Доказано, что пример Швейцарской Конфедерации обуславливает необходимость выделять следующие четыре типа конституционных и политических систем государственного правления в рамках республиканской формы государственного правления: президентализм, парламентаризм, полупрезидентализм и ассамблейно-независимую систему правления. Установлено, что в 1959–2007 гг. и с 2015 г. состав Федерального совета (правительства) определялся так называемой «магической формулой» в соотношении «2 + 2 + 2 + 1», а в 2008–2015 гг. – в соотношении «2 + 2 + 1 + 1 + 1».

Ключевые слова: система государственного правления, президентализм, парламентаризм, полупрезидентализм, атипичный парламентаризм, ассамблейно-независимая система правления, принцип «магической формулы», Федеральный совет, Швейцарская Конфедерация.

Political researchers diversely define the system of government in the Swiss Confederation, in particular, as directorial (H. Kriesi), mixed (A. Lijphart), presidential (J. A. Cheibub), atypical parliamentary (R. Elgie) and assembly-independent ones (M. Shugart, J. Carey, O. Zaznaev, S. Ganghof). The fact is that the variability of the definitions of the system of government in the Swiss Confederation is due to the use of different criteria of typology of systems of government in the framework of the republican form of government. Therefore, the purpose of the article is to find out if it is appropriate to define the system of government in the Swiss Confederation as an assembly-independent one, as well as to analyze party and electoral attributes of the system of government in this country. It is important that new institutionalism and its variational types and paradigms are chosen as a theoretical and methodological basis of the proposed article. Based on the analysis, the researcher made the following conclusions: 1) proved that on the basis of the allocated indicators (non-popular elections of the Federal Council/government, irresponsibility of the government to the parliament), the system of government in the Swiss Confederation should be defined as an assembly-independent one; 2) substantiated that the example of the Swiss Confederation predetermines the necessity to allocate four types of constitutional and political systems of government within the framework of the republican form of government, i.e. presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism and assembly-independent system of government; 3) found that the composition of the Federal Council (government) in 1959–2007 and starting from 2015 was determined by the so-called «magic formula» in the ratio «2 + 2 + 2 + 1» (Free Democratic Party (FDP-PRD), Social-Democratic Party of Switzerland/The Swiss Socialist Party (SP-PS) and Christian Democratic People's Party of Switzerland (CVP-PDC), but until 1971 – Conservative Christian Social People's Party (K-CSP) – two mandates for each party; The Swiss People's Party (SVP-UDC), but until 1971 – Farmers, Traders and Citizens Party (BGB) – one mandate for a party) and in 2008–2015 in the ratio «2 + 2 + 1 + 1 + 1» (Social-Democratic Party of Switzerland/ The Swiss Socialist Party (SP-PS) and «Free Democratic Party, Liberals» (FDP) – two mandates for each party; The Swiss People's Party (SVP-UDC), Christian Democratic People's Party of Switzerland (CVP-PDC) and Conservative Democratic Party of Switzerland (PBD) – one mandate for each party).

Key words: system of government, presidentialism, parliamentarism, semi-presidentialism, atypical parliamentarism, assembly-independent system of government, the principle of «magic formula», Federal Council, the Swiss Confederation.

Постановка проблеми. У політичній науці [2], президентську (Х. А. Чейбуб) [3], атипичну парламентську (Р. Елгі) [4], асамблейно-незалежну (М. Шугарт і Дж. Кері [5], О. Зазнаєв [6], С. Гангоф [7; 8]). Варіативність визначень сис-

теми правління у Швейцарській Конфедерації зумовлена використанням дослідниками різних критеріїв типологізації систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління. У цьому контексті актуальним є аналіз особливостей і визначення типу системи правління у Швейцарській Конфедерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Особливості системи правління в цілому та окремих політичних інститутів у Швейцарській Конфедерації проаналізовано у працях таких авторів, як: Є.М. Бельзер [9], А. Бехтігер [10], Д. Бохслер [11], А. Ватер [12], О. Зазнаєв [6], С. Гангоф [7; 8], У. Кльоті [13], Х. Крізі [1], А. Ладнер [14], А. Лейпхарт [2], А. Пілотті [15], Н. Стоянович [16], Д. Шварц [10], Г. Лютц [10] тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є з'ясувати, чи доцільно систему правління у Швейцарській Конфедерації визначати як асамблейно-незалежну, а також проаналізувати партійно-виборчі особливості системи правління в цій країні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження обрано неінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Однією з найапробованіших методик визначення конституційних і політичних систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) – як систему правління, в якій існує посада всенародно/безпосередньо обраного на фіксований термін президента, а члени урядового кабінету (адміністрації президента) не є колективно відповідальними перед парламентом; б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) – як систему правління, в якій президент отримує свої повноваження на підставі непрямих (чи небезпосередніх) виборів, а прем'єр-міністр та урядовий кабінет є колективно відповідальними лише перед парламентом; в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) – як систему правління, в якій існує посада всенародно/безпосередньо обраного на фіксований термін президента, а також прем'єр-міністра та урядового кабінету, які в будь-якому випадку колективно відповідальні перед парламентом (тільки перед парламентом чи перед президентом і парламентом) [4; 17].

У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) *президенталізм* (президентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій влас-

твива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента і наявність інституту кабінету/адміністрації президента (навіть, можливо, прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (разом із цим члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (разом із цим члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними і перед президентом та легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом із цим прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [18, с. 7; 19, с. 5].

М. Шугарт і Дж. Кері, а також О. Зазнаєв визначають *асамблейно-незалежну систему правління* як систему правління, для якої характерні такі ознаки: 1) невенародні вибори глави держави чи глави виконавчої влади; 2) уряд не несе відповідальності перед парламентом [5, с. 26; 6, с. 55].

На думку, С. Гангофа, асамблейно-незалежна система правління – система правління, для якої характерні такі ознаки: 1) невенародні вибори глави держави чи глави виконавчої влади; 2) виживання виконавчої влади не залежить від

довіри парламенту (у випадку двопалатного парламенту – від довіри обох палат парламенту) [8].

Проаналізуємо структуру і повноваження уряду й парламенту, а також виконавчо-законодавчі відносини у Швейцарській Конфедерації. Федеральна рада (уряд) – вищий керівний орган виконавчої влади конфедерації обирається на Об'єднаних Федеральних зборах (спільне засідання Національної ради та Ради кантонів) терміном на чотири роки. Голосування відбувається по кожному окремому члену Федеральної ради. Обраним вважається той кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів. Якщо на певну посаду претендує кілька кандидатів, то після кожного туру з голосування вибуває кандидат, який набрав найменшу кількість голосів [20, с. 17; 21]. Уряд очолює президент, якого обирають зі складу міністрів на один рік. Федеральні збори обирають віце-президента. Посади президента і віце-президента піддаються щорічній ротации: кожен міністр, який став віце-президентом, і колишній президент не можуть перебувати на посаді частіше, ніж один раз на сім років. Президент Швейцарської Конфедерації виступає главою Федеральної ради і водночас продовжує керувати власним міністерством. Крім того, утвердилась практика, коли президент діє і визнається як глава держави під час проведення офіційних візитів за кордоном. Ці функції він розділяє в окремих випадках із керівником Федерального департаменту (міністерства) закордонних справ [20, с. 19; 21]. Ще однією особливістю формування уряду у Швейцарській Конфедерації є прагнення Федеральних зборів гарантувати мовне та культурне різноманіття під час визначення кандидатур на посади в уряді. Відповідно до правила розподілу посад в уряді представники німецькомовних швейцарців отримують чотири посади; представники французькомовних швейцарців – дві посади, італійськомовні швейцарці – одну посаду. Зауважимо, що такий розподіл посад має символічне значення, оскільки дає змогу представникам основних мовних меншин бути представленими у виконавчій владі [20, с. 18]. У Конституції не передбачено процедури висловлення вотуму недовіри уряду, що призводила б до його відставки.

Згідно з традицією, яка зародилася в 1959 р., склад Федеральної ради визначався так званою «магічною формулою», яка означає, що члени уряду представляють основні політичні сили країни: Вільну демократичну партію (FDP-PRD), Християнсько-демократичну народну партію Швейцарії (CVP-PDC; до 1971 р. – Консервативно-християнсько-соціальна народна партія (K-CSP), Соціал-демократичну партію Швейцарії/Соціалістичну партію Швейцарії (SP-PS) та Швейцарську народну партію (SVP-UDC; до 1971 р. – Партія фермерів, торговців і громадян

(BGB) у співвідношенні «2 + 2 + 2 + 1». На думку У. Кльоті, виникнення швейцарської системи узгодження, зокрема щодо складу Федеральної ради, можна пояснити, головним чином, за рахунок трьох інституційних обмежень: прямої демократії, федералізму та пропорційної виборчої системи, що застосовується на виборах до Національної ради [13, с. 155–156]. А. Ватер зауважує, що пропорційна виборча системи була «важливою інституційною передумовою» для прийняття «магічної формули» у 1959 р. [12, с. 78].

Принцип «магічної формули» дотримувався і з обранням у 2007 р. до Федеральної ради Е. Відмер-Шлумпф, яка представляла Швейцарську народну партію (SVP-UDC). Вже будучи федеральним радником, у 2008 р. Е. Відмер-Шлумпф стала членом Консервативно-демократичної партії Швейцарії (BDP), змінивши таким чином співвідношення сил у формулі на таке: «2 + 2 + 1 + 1 + 1» (Соціал-демократична партія Швейцарії/Соціалістична партія Швейцарії (SPS) і Вільна демократична партія. Ліберали (FDP) – по два місця; Швейцарська народна партія (SVP-UDC), Християнсько-демократична народна партія Швейцарії (CVP-PDC) і Консервативно-демократична партія Швейцарії (BDP) – по одному) [22].

28 жовтня 2015 р. Е. Відмер-Шлумпф оголосила, що не братиме участі в переобранні до Федеральної ради. У 2015 р. відбулося повернення до «магічної формули» у співвідношенні сил «2 + 2 + 2 + 1» (див. табл. 1), коли за підсумками третього туру перемогу здобув кандидат від Швейцарської народної партії (SVP-UDC) Г. Пармелан, який набрав 138 голосів. У 2015 р. на новий термін були переобрані шість членів Федеральної ради, які представили свої кандидатури: президент і міністр юстиції та поліції С. Соммаруга, віце-президент і міністр економіки Й. Шнайдер-Амманн, міністр закордонних справ Д. Буркхальтер, міністр енергетики Д. Лойтхард, міністр оборони У. Маурер і міністр внутрішніх справ А. Берсе. Найвищий рівень підтримки отримав Д. Буркхальтер (217 голосів), а найнижчий (проте достатній для обрання до Федеральної ради) – У. Маурер (173 голоси) [22].

Федеральні збори (парламент) складаються з двох палат: Національної ради (нижня палата) та Ради кантонів (верхня палата). Національна рада складається з 200 членів. Кожен кантон має право принаймні на одне місце в Національній раді (навіть кантон Аппенцелль-Іннерроден, населення якого становить лише 16 тис. осіб). Кожен виборець має стільки ж голосів, на скільки місць має право його кантон у Національній раді (наприклад, житель кантону Цюрих має 35 голосів, а житель кантону Урі – тільки один). Члени Національної ради обираються на чотирирічний

термін за пропорційною системою (в якій передбачено панашаж – можливість виборцю голосувати за кандидатів з різних партійних списків). Розподіл місць за результатами виборів до Національної ради відбувається за формулою Е. Гогенбах-Бішофа. Формула, розрахована професором Е. Гогенбах-Бішофом, дозволяє зменшити кількість невикористаних голосів і набрати більшу кількість місць політичною партією. Також Е. Гогенбах-Бішофом було запропоновано використовувати механізм об'єднання виборчих списків, який знайшов закріплення в законодавстві Швейцарської Конфедерації та дозволяє партіям використовувати залишкові голоси своїх виборців, для того, щоб вплинути на результат виборів і розподіл місць [24, с. 180]. У 20 кантонах, де діє пропорційна виборча система, що дозволяє більш точно відобразити співвідношення політичних сил під час виборів [25, с. 250], політичні партії діють спільно з метою отримання додаткових місць у Національній раді: політичні партії об'єднуються в коаліції за допомогою об'єднання виборчих списків [24, с. 182]. Формування електоральних коаліцій зумовлено такими факторами: 1) чим більше політичних партій в коаліції, тим більша кількість залишкових голосів буде об'єднана і тим більше додаткових місць отримає коаліція в цілому; 2) для того, щоб підвищити шанси політичної партії на отримання додаткових місць на виборах, у коаліцію повинні входити рівні за впливом політичні партії [11, с. 622].

Вибори до Національної ради 2015 р. відбулися на фоні міграційної кризи в Європі. Напередодні виборів 9 вересня 2015 р. Національна рада прийняла поправки до закону про притулок («за» – 135 голосів, «проти» – 53). Рада кантонів прийняла поправки 35 голосами «за» («проти» – 5).

Зміни були спрямовані на прискорення процедури надання притулку та надання безкоштовної юридичної допомоги шукачам притулку. Передбачалося, що 60% процедур щодо надання притулку завершувались б менше, ніж за 140 днів (а не як раніше, в середньому за 700 днів). Швейцарська народна партія (SVP-UDC) виступила проти цих змін, заявивши, що буде ініціювати референдум, і підтримала посилення прикордонного контролю. Лідер «Вільної демократичної партії. Ліберали» (FDP) Ф. Мюллер закликав до співробітництва з Європейським Союзом для врегулювання міграційної кризи. Інші основні партії, включаючи Соціал-демократичну партію Швейцарії/Соціалістичну партію Швейцарії (SP-PS), зосереджувались на таких соціальних питаннях, як підвищення заробітної плати, доступне житло та пенсійна реформа [26].

За результатами виборів до Національної ради, що відбулися 18 жовтня 2015 р., Швейцарська народна партія (SVP-UDC) здобула 32,5% голосів виборців (65 із 200 мандатів). SVP-UDC виявилася найсильнішою партією в 60% округів. Стійкий опір SVP-UDC змогли чинити лише деякі бастиони швейцарського католицизму (кантони Вале, Юра, Люцерн), в яких традиційно лідируючі позиції займає Християнсько-демократична народна партія Швейцарії (CVP-PDC). А ось ліві, перш за все Соціал-демократична партія Швейцарії/Соціалістична партія Швейцарії (SP-PS), зазнали у значній кількості округів серйозних електоральних втрат, особливо, у франкомовних кантонах, де зросла підтримка «Вільної демократичної партії. Ліберали» (FDP) [27].

Рада кантонів складається з 46 членів. Від 20 кантонів обираються по два члени, а ще від 6 кантонів (колишні напівкантони): Обваль-

Таблиця 1

Урядові кабінети (1959–2015) [23]

Рік	Тип урядової коаліції	Партійний склад урядового кабінету
1959	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + K-CSP + BGB
1963	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + K-CSP + BGB
1967	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + K-CSP + BGB
1971	надлишково-переможна коаліція	FDP-PRD + SP-PS + CVP-PDC + SVP-UDC
1975	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + CVP-PDC + SVP-UDC
1979	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + CVP-PDC + SVP-UDC
1983	надлишково-переможна коаліція	FDP-PRD + SP-PS + CVP-PDC + SVP-UDC
1987	надлишково-переможна коаліція	FDP-PRD + CVP-PDC + SP-PS + SVP-UDC
1991	надлишково-переможна коаліція	FDP-PRD + SP-PS + CVP-PDC + SVP-UDC
1995	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + CVP-PDC + SVP-UDC
1999	надлишково-переможна коаліція	SP-PS + SVP-UDC + FDP-PRD + CVP-PDC
2003	надлишково-переможна коаліція	SVP-UDC + SP-PS + FDP-PRD + CVP-PDC
2007	мінімально-переможна коаліція	SP-PS + FDP-PRD + CVP-PDC
2008	надлишково-переможна коаліція	SVP-UDC + SP-PS + FDP-PRD + CVP-PDC + BDP
2011	надлишково-переможна коаліція	SVP-UDC + SP-PS + FDP + CVP-PDC + BDP
2015	надлишково-переможна коаліція	SVP-UDC + SP-PS + FDP + CVP-PDC

ден, Нідвальден, Базель-Штадт, Базель-Ланд, Аппенцель-Ауссерроден і Аппенцель-Іннерроден – по одному. Вибори до Ради кантонів проводяться згідно з кантональним законодавством за мажоритарною системою абсолютної більшості (англ. two-round system) у всіх кантонах (6 членів обираються в одномандатних виборчих округах, а 36 членів – у багатомандатних виборчих округах), за винятком кантонів Невшатель та Юра (4 члени обираються за пропорційною системою в багатомандатних виборчих округах) [28]. Члени Ради кантонів голосують згідно із цілями партійних програм, які можуть відповідати або не відповідати інтересам кантонів. Тільки тоді, коли існує загроза інтересам певного кантону (географічного чи мовного регіону), члени Ради кантонів долають партійні інтереси та висловлюють свою підтримку на користь інтересів кантону чи регіону, в такому випадку члени Національної ради діють так само [9, с. 154].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. На підставі проведеного аналізу зроблено такі висновки: 1) доведено, що на підставі виділених індикаторів (невсенародні вибори Федеральної ради/уряду; уряд не несе відповідальності перед парламентом) систему правління у Швейцарській Конфедерації доцільно визначати як асамблейно-незалежну; 2) обґрунтовано, що приклад Швейцарської

Конфедерації зумовлює необхідність виділяти такі чотири типи конституційних і політичних систем державного правління в рамках республіканської форми державного правління: президенталізм, парламентаризм, напівпрезиденталізм і асамблейно-незалежну систему правління; 3) з'ясовано, що у 1959–2007 рр. та з 2015 р. склад Федеральної ради (уряду) визначався так званою «магічною формулою» у співвідношенні «2 + 2 + 2 + 1» (Вільна демократична партія (FDP-PRD), Християнсько-демократична народна партія Швейцарії (CVP-PDC; до 1971 р. – Консервативно-християнсько-соціальна народна партія (K-CSP), Соціал-демократична партія Швейцарії/Соціалістична партія Швейцарії (SP-PS) – по два місця; Швейцарська народна партія (SVP-UDC; до 1971 р. – Партія фермерів, торговців і громадян (BGB) – одне), а у 2008–2015 рр. у співвідношенні «2 + 2 + 1 + 1 + 1» (Соціал-демократична партія Швейцарії/Соціалістична партія Швейцарії (SPS) і Вільна демократична партія. Ліберали (FDP) – по два місця; Швейцарська народна партія (SVP-UDC), Християнсько-демократична народна партія Швейцарії (CVP-PDC) і Консервативно-демократична партія Швейцарії (PBD) – по одному). У подальших дослідженнях проаналізуємо атипові парламентські системи державного правління в рамках республіканської форми державного правління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kriesi H. The Federal Parliament: The Limits of Institutional Reform. *West European Politics*. 2001. Vol. 24. № 2. P. 59–76.
2. Lijphart A. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven, London: Yale University Press, 1999. 351 p.
3. Cheibub J. A., Przeworski A., Saiegh S. M. Government Coalitions and Legislative Success Under Presidentialism and Parliamentarism. *British Journal of Political Science*. 2004. Vol. 34. № 4. P. 565–587.
4. Elgie R. The semi-presidential one. URL: <http://www.semipresidentialism.com> (Last accessed: 25.11.2018).
5. Shugart M., Carey J. *Presidents and Assemblies. Constitutional Design and Electoral Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.
6. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. *Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*. 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
7. Ganghof S. Bicameralism As a Form of Government (Or: Why Australia and Japan Do Not Have a Parliamentary System). *Parliamentary Affairs*. 2014. Vol. 67. № 3. P. 647–663. DOI: 10.1093/pa/gss081.
8. Ganghof S. A New Political System Model: Semi-Parliamentary Government. *European Journal of Political Research*. 2017. Vol. 57. № 627. DOI: 10.1111/1475-6765.12224.
9. Belser E. M. The Swiss Ständerat: a Model of Perfect Bicameralism. *Perspectives on Federalism*. 2018. Vol. 10. № 2. P. 152–181.
10. Bächtiger A., Schwarz D., Lutz G. Parliamentary Practices in Presidentialism? A Swiss Perspective on Governance in a Separation of Powers Framework. Paper prepared for presentation in the Workshop on «Parliamentary Practices in Presidential Systems», at the Joint Sessions of the ECPR, Nicosia, Cyprus, April 25–30, 2006. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/908b4441-065d-40f2-8542-76f5aaf243ee.pdf> (Last accessed: 25.11.2018).
11. Bochler D. Who gains from apparentments under D'Hondt? *Electoral Studies*. 2010. Vol. 29. № 4. P. 617–627.
12. Vatter A. Swiss consensus democracy in transition: a re-analysis of Lijphart's concept of democracy for Switzerland from 1997 to 2007. *World political science review*. 2008. Vol. 4. No. 2. DOI: <https://doi.org/10.2202/1935-6226.1042>.
13. Klöti U. Consensual Government in a Heterogeneous Polity. *West European Politics*. 2001. Vol. 24. № 2. P. 19–34.

14. Ladner A. Political Parties // Klöti U. et al. Handbook of Swiss Politics. Zürich: Neue Zürcher Zeitung Publishing, 2007. P. 309–334.
15. Pilotti A. Parliamentary Opposition in Non-Parliamentary System: Continuities and Changes in Switzerland since 1990s. Paper prepared for presentation in the Panel «Parliamentary Opposition in Europe» at the 7th ECPR General Conference – Sciences Po, Bordeaux, September 4–7, 2013. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/6b1f8b5a-db1c-40f9-beb8-66452fad1c2e.pdf> (Last accessed: 25.11.2018).
16. Stojanović N. Party, Regional and Linguistic Proportionality Under Majoritarian Rules: Swiss Federal Council Elections. *Swiss Political Science Review*. Vol. 22. № 1. P. 41–58.
17. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. № 3. P. 98–112.
18. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 20: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.
19. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
20. Система державного управління Швейцарської Конфедерації: досвід для України / уклад. Л.В. Примаченко; за заг ред. Ю.В. Ковбасюка, С.В. Загороднюка. К.: НАДУ 2011. 56 с.
21. Switzerland's Constitution of 1999 with Amendments through 2014. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014.pdf?lang=en (Last accessed: 25.11.2018).
22. Гирко Т. Новая «магическая формула» швейцарского правительства. *Наша Газета*. 9.12.2015. URL: <http://nashagazeta.ch/news/politique/20816> (Last accessed: 25.11.2018).
23. Döring H., Manow P. Parliaments and governments database (ParlGov): Information on parties, elections and cabinets. *Cabinets in Switzerland*. URL: <http://www.parlgov.org/explore/che/cabinet/> (Last accessed: 25.11.2018).
24. Тарнавская М. Избирательная система Швейцарской Конфедерации: определение результатов выборов. *Вестник МГИМО-Университета*. 2014. № 2(35). С. 178–183.
25. Баглай М. Конституционное право зарубежных стран. М.: Норма: ИНФРАМ, 2012. 1088 с.
26. Switzerland. Election for National Council. October 18, 2015. Parline database on national parliaments. Inter-Parliamentary Union. URL: http://archive.ipu.org/parline/reports/2305_E.htm (Last accessed: 25.11.2018).
27. Нгуэн Д-К., Жабер С. Парламентские выборы в Швейцарии 2015 года в цифрах / перевод И. Петров. *Swissinfo.ch*. 27.10.2015. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus/politics/%D0%BF%D0...%D1%85/41733110>
28. (Last accessed: 25.11.2018).
29. Election for Swiss National Council. October 18, 2015. ElectionGuide. International Foundation for Electoral Systems (IFES). URL: <http://www.electionguide.org/elections/id/2732/> (Last accessed: 25.11.2018).

ОБҐРУНТУВАННЯ ЗАСАД ПОБУДОВИ КОНСЕНСУСНО-ОРІЄНТОВАНОЇ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ

GROUNDS FOR THE CONSTRUCTION OF A CONSENSUALLY-ORIENTED ELECTORAL SYSTEM

Попков Д.О.,
*аспірант кафедри політології
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна*

Розглядається проблематика визначення засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи як інституційного засобу консолідуючого впливу на розколоте суспільство. Продовжуючи застосування в науковому дослідженні методу міждисциплінарної аналогії з інститутом представництва в праві, автором формулюються загальні критерії забезпечення за допомогою електоральних процедур легітимності представницьких органів влади, що формуються. Наведено аналіз складових елементів інклюзивності, обґрунтовані умови забезпечення репрезентативності легіслатур використанням механізмів плюралістичної логіки опрацювання волевиявлення виборців.

Ключові слова: виборча система, розколоте суспільство, легітимність, інклюзивність, плюральна логіка, між-сегмента взаємодія, пропорційність, полісегментна підтримка.

Рассматривается проблематика определения основ построения консенсусно-ориентированной избирательной системы как институционального средства консолидирующего влияния на расколотое общество. Продолжая применение в научном исследовании метода междисциплинарной аналогии с институтом представительства в праве, автором формулируются общие критерии обеспечения с помощью электоральных процедур легитимности формируемых представительных органов власти. Приведен анализ составляющих элементов инклюзивности, обоснованы условия обеспечения репрезентативности легислатур использованием механизмов плюралистической логики обработки волеизъявления избирателей.

Ключевые слова: избирательная система, расколотое общество, легитимность, инклюзивность, плюральная логика, межсегментное взаимодействие, пропорциональность, полисегментная поддержка.

The problems of determining the foundations of building a consensus-oriented electoral system as an institutional means of consolidating influence on a split society are considered. Continuing the use of the interdisciplinary analogy with the institute of representation in law in scientific research, the author formulates general criteria for ensuring the legitimacy of the representative bodies of power with the help of electoral procedures. The analysis of the constituent elements of inclusivity and reasonable conditions for ensuring the representativeness of the legislature using the mechanisms of pluralistic processing of voters' will are presented.

Key words: electoral system, split society, legitimacy, inclusiveness, plural logic, intersegment interaction, proportionality, polysegmental support.

Постановка проблеми. Дискусійність питань, пов'язаних з електоральною сферою, яка в концентрованому вигляді демонструє політичну боротьбу як індивідуальних і колективних акторів, так і ідей та концепцій, наразі не зачіпає досягнутого консенсусу учасників таких дискусій довкола розуміння значення «налаштувань» виборчої системи як інструменту, здатного прискорювати чи гальмувати розвиток політичної системи сучасної демократичної держави, або навіть взагалі привести до її краху та розпаду. Продовжуваний понад чотирьох років збройний конфлікт на Сході України істотно підвищує значення таких «налаштувань» та ціну їх неправильного визначення і запровадження для нашої Держави, яка поступово і неухильно занурюється в чергову виборчу кампанію.

Притаманне вітчизняним політехнологічним реаліям прагнення зацікавлених акторів черговий раз ініціювати зміну дійсно далеких від ідеалу

«правил гри», маючи на меті забезпечення впровадження технічних або інституційних переваг, адекватних поточному балансу електоральних уподобань та наявним ресурсам впливу на них на свою користь, поживає науковий інтерес і незаангажованих фахівців. Більш того, існуюча гостра криза довіри до різних політико-владних інституцій, яка розповсюджується і на асоційованих із певними політичними силами політологів/політехнологів, об'єктивно формує «соціальний запит» на зрозумілі критерії оцінювання прийнятності практичного запровадження електорально-інституційних новацій.

Зважаючи на викладене, ця стаття виступає логічним розвитком/продовженням дослідження [1] автора проблематики встановлення дійсних параметрів консенсусно-орієнтованої виборчої системи України, суспільство якої перебуває в стані розколу з тенденціями до подальшого погли-

блення кризи цілісності [2] в запропонованому нами визначенні терміну «суспільний розкол»¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тією мірою, якою визначена в цій статті проблематика пов'язана з такими «усталеними» об'єктами наукової розвідки політології та суміжних дисциплін, як «розколоте суспільство» та «електоральна система»², наукові праці, присвячені кожному із цих об'єктів, стосуються такої проблематики.

Серед загальновідомих вчених, сфера дослідницьких інтересів яких охоплює закономірності впливи електоральної системи на ландшафт та функціонування політичної арени, можна назвати ім'я Дж. Сарторі, П. Норріс, А. Лейпхарта, Д. Горовіца, Х. Лінца, М. Уоллерстайна та інших. Вагомий внесок у наукову розробку феномену суспільного розколу справедливо пов'язується з іменами авторів теорії суспільних розмежувань Ст. Роккан та С. Ліпсетом, із дискурсом довкола якої асоціюються такі фахівці, як А. Рьоммеле, А. Пшеворський, Р. Хербут, А. Кнутсен та Д.-Л. Сейле. У контексті виділеної спрямованості цієї статті на висвітлення консолідуючого чиннику для розколотих суспільств важливо відмітити і постановку проблеми консенсусу у працях Г. Алмонда, М. Амстутца, К.-О. Апеля, Д. Аптера, Р. Даля, А. Етціоні, В. Кульмана тощо. У вітчизняній науковій публіцистиці з розкриттям певних аспектів окресленої проблематики можна виділити дослідження таких представників сучасної генерації вчених, як У. Мовчан (інституційний дизайн виборчої системи), Ю. Біденко (проблематика консенсусу та толерантності), А. Авксентьев (закономірності та наслідки застосування електоральної формули), М. Афанасьєва (визначення законодавчих критеріїв проектування виборчої системи) тощо.

Надаючи належне висновкам та міркуванням згадуваних та багатьох інших дослідників, в обґрунтування наукової новизни в погляді на проблематику засад побудови консенсусно-орієнтованої виборчої системи для розколотого суспільства пропонуємо продовження використання методу аналогії для з'ясування сутності функціонування виборчої системи за допомогою інституту представництва в юриспруденції³. Відтак метою

даної публікації є обґрунтування у спосіб подальшого застосування міждисциплінарної аналогії «технічного завдання» засад побудови виборчої системи як інституціонального механізму консолідації розколотого суспільства, який би гарантував максимальну легітимність легіслатур.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Вочевидь, за умов існування альтернативи на виборах у розколотому суспільстві забезпечення співпадіння між вибором у бюлетені та оголошеним переможцем є неможливим для всіх окремих виборців-довірителів і в разі суворого дотримання процедур підрахунку. Тим більше, якимось чином врахувати дійсну волю виборця, якщо він сам із певних причин, заповнюючи бюлетень, її ігнорує. Отже, абсолютна легітимність представницького органу є недосяжною, і можна казати лише про її певний відносний рівень?

На наш погляд, абсолютна легітимність є таким же ідеальним науковим конструктом, як і «сингулярність», «абсолютно упруге тіло» у фізиці або «атом» у філософії Демокріта. Можна казати лише про перманентний процес максимального наближення до неї, правильно зорієнтований вектор якого має забезпечувати виборча система.

В окресленій ситуації вважаємо, що проблема вказаного забезпечення належного вектору цього процесу наближення фактичної легітимності до ідеальної має своє вирішення лише в тому випадку, коли довірителем представницького мандату вважати не кожного окремого виборця, а їх сукупність, що визначається межами відповідного виборчого округу. Такий колективний суб'єкт має певну колективну/єдину волю, якій і повинен відповідати підсумок виборів. Потрібно відмітити, що відшукування єдиного колективного довірителя є вимогою більш суворої прийнятності застосовуваної аналогії, адже у праві відносини представництва передбачають єдність суб'єкту-довірителя та допускають множинність суб'єктів-представників. Розповсюдження цього підходу на вибори, в яких існує множинність воль індивідуальних довірителів-виборців, об'єктивно зумовлює залучення конструкції трансформації множини індивідуальностей у колективну єдність, наділену окремою правосуб'єктністю.

Утворення колективного суб'єкта з корпусу виборців відповідного округу, з єдністю волі якого має ототожнюватися/охоплюватися позиція кожного з виборців, з нашої точки зору, повністю відповідає фундаментальним засадам сучасної представницької демократії. Так, А. Магун у своїй статті приводить слушну думку американського дослідника Х. Піткіна: «Передбачається, що наші держави демократичні, і, отже, народ у них керує сам собою. Але оскільки народ – це не Бог (causa sui), а кінцевий суб'єкт, то керує він не безпосередньо (інакше не було б проблеми: народ сам

¹ На момент підготовки цієї статті поточний номер Вісника «Національного технічного університету України. «Київський політехнічний інститут.» «Політологія. Соціологія. Право» № 3 за 2018, в якому розміщено попередню статтю автора «Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміну», ще не був опублікований.

² У даному дослідженні взаємозв'язок цих об'єктів дослідження визначається тим, що «розколоте суспільство» постає і зовнішньою умовою/обставиною функціонування/запровадження «виборчої системи», і, водночас, об'єктом цільового впливу з боку останньої, що розглядається як активний інструментальний елемент.

³ На момент підготовки цієї статті поточний номер фахового видання ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Регіональні студії» №14/2018, де розміщено статтю автора «З'ясування сутності функціонування виборчої системи через юридичну аналогію», ще не був опублікований.

захотів і сам зробив), а опосередковано: через посередництво репрезентації, яка, ґрунтуючись на системі фіктивних отождоження, «збирає» народ воедино в політичному тілі парламенту» [3, с. 82]. Звертаємо увагу на конструкцію «фіктивних отождоженень», використану вченим.

Своєю чергою, фактори, які можуть змушувати виборця спотворювати власну волю не відповідним їй волевиявленням, за будь-яких обставин повинні мінімізуватися, а в контексті досліджуваного питання – не бути зумовленими особливістю побудови виборчої системи.

На перший погляд, може скластися враження, що залучення концепту колективного суб'єкта само по собі не змінює сутності артикуляції агрегованих суспільними сегментами⁴ інтересів, а відтак не знімає дихотомію «переможці-переможені» стосовно ставлення виборців до результатів голосування. Проте якщо визначати колективну волю певної кількості електорату не як механічну суму кожної індивідуальної волі (очікувано протилежну в розколотому суспільстві) виборця відносно свого персонального фаворита, а як результат узгодження/консенсусу таких індивідуальних воль, то все стає на свої місця.

Умови відповідності певного рішення колективній волі, а отже, і легітимності цього рішення для сприйняття спільнотою, від імені якої воно ухвалюється, на думку автора, є очевидно-логічними:

1) участь усіх членів колективу (звісно, враховуючи загально визнані вимоги щодо правосуб'єктності за віком та станом психічного здоров'я) у виробленні рішення;

2) об'єктивне охоплення і включення в підсумковий результат усіх індивідуальних точок зору – персональних воль виборців.

Перша з названих складових частин кореспондується як із сформульованими Р. Далем умовами існування поліархії у вигляді широкого залучення населення до політичного життя [4, с.21], так і з визначеними Хабермасом вимогами до демократичних процедур для продукування ними легітимних рішень [5, с. 413], та певною мірою узгоджується з уявленнями про демократію таких теоретиків партіципарної демократії (від англ. *participate* – брати участь), як Крофорд Макрерсон, Джозеф Цицмерман і Керол Пейтман [6, с. 16].

Таку характеристику виборчої системи ми вважаємо за можливе визначати як інклюзивність, що повинна включати в себе активний і пасивний аспекти – як сторони, що корелюються з відповідними розподілом суб'єктивного виборчого права. У цьому розумінні активна інклюзивність передбачає відсутність будь-яких фізичних та юридичних бар'єрів у можливості кожного дорослого

(правосуб'єктного) громадянина незалежно від його приналежності до примордіальних групових ідентичностей⁵ взяти участь у голосуванні, тоді як пасивну інклюзивність можна констатувати в разі відсутності можливості понад звичайні процедурні формальності для такого громадянина брати участь у виборах вже в якості кандидата.

Також доцільно виокремити і певний змішаний (активно-пасивний) аспект інклюзивності, який полягатиме в забезпеченні присутності серед переліку допущених (за умов дотримання загальних формальних процедур) до обрання кандидатів усіх висунутих у встановленому порядку незалежно від ступеню маргінальності проголошуваних ними ідей⁶. Звісно, що такий аспект фактично послідовно впливає із забезпечення власне активної і пасивної інклюзивності, але, на відміну від них, спрямований не на самостійний статус учасника виборчого процесу (виборця чи кандидата), а на конкурентність виборів – існування широкої (необхідної і достатньої) альтернативи для волевиявлення громадян, яке має бути врахованим під час з'ясування колективної волі територіальної спільноти, до якої ці громадяни належать. Наголошуємо на значущості цього змішаного типу інклюзивності для первинної легітимності результатів виборів, рівень якої свідчитиме про тенденцію поглиблення розколу чи консолідацію суспільства, оскільки політично (ідеологічно) мотивоване вилучення (недопущення) певного кандидата є не лише порушенням його особистих суб'єктивних політичних прав, але й певною мірою знецінює участь у виборах частини електорату, яка поділяє асоційовані з таким кандидатом ідеї. Очікуваними наслідками такого штучного звуження «асортименту» в бюлетені є абсентеїзм або голосування не за справжніми власними уподобаннями, що рівною мірою в застосованій аналогії між виборами та правовідносинами представництва в розумінні юриспруденції слід кваліфікувати як дефект волі/волевиявлення – підставу, яка піддає сумніву законність (легітимність) подальших результатів виборів.

Підкреслюємо, що вказаний змішаний аспект інклюзивності не є визначеною А. Лейпхартом в межах концепції консолідації пропорційністю представленості сегментів у владній коаліції, адже розуміється нами не як кінцева мета комплектації складу органів влади, а саме як процедурна умова з'ясування узгодженого колективного волевиявлення спільноти виборців як єдиного суб'єкта (без сегментних розподілів).

Друга з названих умов легітимності колективного рішення – охоплення і включення до нього

⁵Мається на увазі етнічна, мовна та релігійна/конфесійна належність.

⁶Мається на увазі заборона будь-якої ідеологічної цензури по відношенню до кандидатів понад загально визнаних та охоплених кримінальною відповідальністю закликів до війни або міжнародної/релігійної ворожнечі, тероризму.

⁴Структуровані за примордіальними ознаками ідентифікації складові елементи неоднорідного суспільства

всіх висловлених індивідуальних точок зору – власно, і є механізмом конвертації індивідуальних волею у єдиний консенсус, консолідує сила якого полягає в розумінні причетності кожного саме до результату, а не лише до участі. Присутність індивідуальної точки зору в консенсусному рішенні передбачає відмову від негативної (виключної) методики пошуку підсумку, коли протилежні позиції взаємознищуються.

На відміну від міркувань Ж.-Ж. Руссо з мажоритаристських позицій довкола неспівпадіння між волею всіх і загальною волею (остання констатувалась як залишок після відкидання взаємознищуваних позицій) [7, с. 219], наполягаємо, що сама по собі можливість висловлювання в конфліктному середовищі (яким є розколоте суспільство в розумінні цього дослідження) антагоністів за допомогою системи «за – проти» у кращому випадку тільки фіксує цей антагонізм (а, скоріше за все, поглиблює): кожне своє «за» є одночасно «проти» позиції опонента. Відтак кінцевий підсумок полягає в тому, що результат визначатиметься лише кількісною перевагою одного табору прибічників у цьому виборчому окрузі над іншим табором, не може вважатися консолідованою думкою всієї спільноти, а залишатиметься нелегітимним у сприйнятті меншості диктатом локально (в межах відповідного виборчого округу) домінуючого сегменту.

Таким чином, якщо виборча система потуратиме розгортанню логіки політичного підтвердження примардiальної ідентичнісної належності через голосування за «своїх», то така система не забезпечуватиме ані консолідації суспільства, ані з'ясування колективного волевиявлення певної спільноти як єдиного суб'єкта, що, своєю чергою, зумовлює недійсність за цим дефектом політичної угоди між електоратом і його представником (нелегітимність останнього як представника всієї спільноти, а не лише своїх прихильників). Як наслідок, сукупна первинна легітимність парламенту⁷, що складається з індивідуальної легітимності кожного з депутатів, також є сумнівною. У цьому контексті саме виборча система визначатиме справедливість для тієї чи іншої держави твердження про те, що «кожен народ заслуговує на своїх правителів», адже незалежно від ступеню явки на виборах механізм «знищення» протилежних точок зору під час визначення їх результатів знецінює волевиявлення таких дихотомічно-взаємовиключних позицій.

Філософським підґрунтям усіх сучасних виборчих систем із дихотомічним механізмом визначення підсумку неочікувано для апологетів

західних підходів до розуміння демократії автор вважає за можливим визначити марксизм. Дійсно, саме в його трактуванні діалектики історичного руху властивість «істинної дійсності» притаманна лише одній протилежності, тобто лише одна з них виражає необхідність об'єктивного розвитку. Тому «одна з крайнощів бере гору над іншою. Положення обох неоднаково» [8, с. 322]. Зрозуміло, така інтерпретація заздалегідь формує установку, що для успішного вирішення протиріччя необхідна перемога однієї сторони над іншою, перемога тієї, яка, на думку суб'єкта перетворюючої діяльності, є прогресивною і повинна взяти «вверх» над іншою, яка виступає гальмом розвитку, тобто є консервативною. І якщо врахувати сутність такої програмної засади функціонування виборчої системи, легко побачити її неприкритий потенціал тяжіння до нав'язування (в тому числі насильницького) бажаного лише для одного з протилежних «таборів» варіанту соціальної дійсності.

Дотримуємося думки, що виборча система здатна примусити відійти від відтворення в електоральній поведінці логіки негативної ідентифікації, не втручаючись при цьому у свободу самостійного визначення кожним індивідуальним виборцем найбільш прийняттого для нього кандидата, за умов звернення до парадигми незабарвленої революційною доцільністю діалектичної філософії.

Вочевидь, що включення кожної точки зору за умов їх різноманітності в підсумковий результат колективного волевиявлення спільноти можливо забезпечити лише шляхом відмови від голосування «проти» як такого, що виключає/знищує протилежну позицію. Разом із тим за наявності альтернатив надання індивідууму можливості обрати лише одну точку зору зумовлюється тотожність його висловленого «за» відносно найбільш прийняттого варіанту одночасному запереченню у формі виключення з очікуваного підсумку інших варіантів вибору, попри існування в них прихильників серед інших членів спільноти.

Ця теза автора цього дослідження повністю узгоджується із твердженням засновника символічної логіки англійцем Д. Булем, який заявляв, що заперечення не існує без твердження, і навпаки, а відтак у всякому твердженні міститься заперечення, і у всякому запереченні міститься твердження [9, с. 354].

Але виключення іншої точки зору є індивідуальним запереченням її права бути врахованою, що є не чим іншим, як відокремленням від себе носія відповідної думки за логікою негативної ідентифікації, а відтак – протиставленням та поглибленням міжсегментного розколу через те, що в більшості випадків у розглядуваній ситуації індивідуальний вибір детермінується груповою належністю. При

⁷ А зважаючи на роль парламенту в формуванні уряду, то і похідна за своєю сутністю легітимність вищого органу виконавчої влади в Україні ставиться під сумнів запрограмованими дефектами виборчої системи.

цьому, виключивши точку зору свого опонента та проігнорувавши в такий спосіб опосередкований цією точкою зору індивідуальний інтерес, виборець має розраховувати на симетричну взаємність: його інтереси за необхідністю будуть ігноруватися опонентом, який також поставлений перед вибором підтримки лише одного варіанту.

Логічний (саме з позиції логіки як науки) механізм такого дихотомічного/бінарного підходу, що полягає в «негативному розумінні заперечення» (категорія логіки, яка дуже вдало співвідноситься з політологічною «негативною ідентифікацією», вказуючи на їх принципову спорідненість), Горюнов влучно називає «авторитарною логікою» [10, с. 143]. Цим автором також визначається іманентна логіка як властивість будь-якого дискурсу – набір принципів, яким по факту підкорюються міркування в рамках цього дискурсу, що у світлі дипломного дослідження дозволяє констатувати і іманентну логіку функціонування виборчої системи. Обґрунтування сутнісної непридатності програмування визначення спільного волевиявлення виборців у розколотому суспільстві принципами бінарної/авторитарної логіки знаходимо в такого відомого мислителя сучасності, як А. Назаретян. У своїй праці «Цивілізаційні кризи в контексті Універсальної історії» дослідник щодо сучасних умов зростання когнітивної складності свідомості і одночасного виникнення потреби в принципово інших механізмах регулювання стосунків між людьми наголошує: «Авторитарні регулятори мають щонайменше два істотні пороки, які роблять їх дисфункційними у змінених умовах. Іманентно дихотомічний характер не дозволяє обійтися без образу ворога і неодмінно обмежує застосовність моральних норм. Настільки ж іманентно властива ним статичність виключає оперативне орієнтування в якісно збільшеному за «розмірністю» просторі можливостей і життєво важливих завдань» [11].

На протигагу такому деструктивному для соціальної цілісності буття механізму функціонування політичної системи, запрограмованої відтворювати/підтримувати розкол, основним принципом консенсусу (плюралістична логіка, за Горюновим) є визнання на умовах взаємності чужих інтересів як гарантія здійснення інтересів власних.

Вважаємо, що за умов притаманної суспільному розколу поляризації поглядів і уподобань питання запровадження такої взаємності не повинно ґрунтуватися лише на очікуваннях доброї волі всіх членів суспільства, адже сама по собі її наявність, як ознака гомогенної політичної культури, свідчить про відсутність (пом'якшення) міжсегментного протистояння. Відтак забезпечення такої взаємності повинно бути експліцитною іманентною властивістю виборчого механізму (принципом

його програмування). Перефразовуючи формулу Р. Даля відносно свободи вираження [12, с. 96], можна сказати, що вільна участь у напрацюванні консенсусного рішення означає не тільки те, що учасник має право бути почутим, але й те, що він зобов'язаний почути те, що висловлюють інші.

Таким чином, якщо перша умова відповідності рішення на певному виборчому окрузі колективній узгодженій волі членів відповідної спільноти охарактеризована нами в термінах інклюзивності, то другу складову частину за її сутністю можна визначити як загальну (універсальну) репрезентативність, маючи на увазі відтворення в колективній волі всіх наявних індивідуальних волей.

Така репрезентативність забезпечується не тільки автоматичним збереженням кожної індивідуальної точки зору (що є необхідним, але недостатнім для формулювання колективного рішення), але й необхідністю оцінювання ступеню прийнятності такого варіанту для себе всіма іншими учасниками виборів одночасно із просуванням власного бачення (в даному випадку – кандидата у представницький орган влади). Саме доданням як обов'язкового елементу процесу індивідуального волевиявлення процедури оцінювання інших варіантів вирішується одночасно дві проблеми: надання можливості вільно висловити власне уподобання як найбільш прийнятне; можливість долучитися до участі з іншої точки зору у спосіб, який впливає на ступінь її втілення в кінцевому результаті. Такий підхід узгоджується із запропонованим А. Магуном філософським розумінням репрезентації, що втілює в собі не тільки «суверенне володіння собою, не тільки метафізику суб'єкта і не тільки проєкцію і «встановлення» (Хайдеггер) всіх інших речей, але ще і опосередкування, делегування і позначення» [3, с. 83].

Крім того, «примушування» виборця до визначення ступеню підтримки кожного з кандидатів, на наш погляд, у повній мірі відповідає спінозівській формулі свободи як пізнаної необхідності, адже запроваджує необхідний рівень відповідальності кожного з виборців за збереження цілісності соціального буття. Наразі просто свобода вибору без відповідальності за його наслідки для цілей консолідації суспільства можна розглядати не лише як байдужість до власної та спільної долі, але й як нігілізм, що не узгоджується зі статусом громадянина.

Оскільки висловлювання власного уподобання щодо прийнятності певного кандидата («свого» для відповідного сегменту) та оцінка ступеню прийнятності всіх інших кандидатів у бюлетені (які асоціюються з іншими сегментами), тобто кількісні показники однієї системи продукування колективної волі впливають на кінцевий результат, остільки прийнятність цих показників для порів-

няння і подальшої обробки логічно обумовлює такі вимоги:

1) кількість наявних у кожного виборця можливостей висловлювання визначається кількістю кандидатів у бюлетені;

2) всі висловлювання-оцінки прийнятності мають опосередковуватися однорідними показниками (застосовуючи метафору, не можна порівнювати «важке» з «теплим», адже вони є категоріями різних множин), прийнятними для математичної калькуляції;

3) кожне висловлювання-оцінка має різну «вагу» як у відносному за ступенем індивідуальної прийнятності відповідного кандидату в межах одного бюлетеня, так і в абсолютному значенні задля порівняння і поєднання з результатів висловлювань в інших бюлетенях (можливість висловлювання більшої підтримки «своїх» та меншої підтримки «інших» власне як суть вибору).

Зауважимо, що саме сфера всіх менших підтримок інших кандидатів (ніж індивідуальний фаворит), яка відсутня в дихотомічній виборчій системі «за»-«проти», формує простір утворення консенсусу та постає джерелом первинної легітимності кожного обранця (а відтак – і укомплектованого ними представницького органу влади) розколотого суспільства. Такий спосіб розв'язання проблеми узгодження протилежностей відповідає універсальному за своєю сутністю методу вирішення протиріч у Гегеля – в його ідеї синтезу протилежностей в інтерпретації, викладеній Д. Жовтуном. Цим дослідником запропоновано бачення дійсного синтезу-боротьби, як такого, що «передбачає з'єднання принципу протиріччя і принципу віддзеркалення, включення віддзеркалення в структуру суперечливого процесу як його внутрішньо необхідного моменту, без якого здійснення протиріччя взагалі неможливе» [13, с. 9].

Необхідність оцінювання ступеню прийнятності кандидатів, що асоціюються з іншою сегментною належністю, сама по собі є формою міжсегментних комунікацій та примушує до інших, укріплюючих міжсегментні зв'язки взаємодій, що процедурно консолідує суспільство павутинням таких комунікацій. Тут слід підкреслити саме взаємодії (а не односторонні дії виборців із висловлення ступеню прийнятності по відношенню до інших кандидатів), адже зумовлена залежністю ймовірність обрання кандидату не лише від уподобань прихильників свого сегменту, але й від рівня підтримки виборців іншої ідентичності належності раціонально має породжувати зацікавленість в отриманні таким кандидатом якомога більшого рівня цієї підтримки.

Механізм забезпечення означеної зацікавленості має своїм філософським фундаментом розроблений у межах діалектики принцип віддзеркалення як обов'язкової складової частини взаємодії

протилежностей і остаточної причини змін у таких протилежностях. Дійсно, тією мірою, якою кандидат ототожнюється з належністю до одного з опонуючих сегментів, він є його протилежністю, тоді як ступінь врахування ним інтересів цього сегменту віддзеркалює останній та за необхідністю змінює первісний стан кандидата до набуття певної протилежності до свого сегменту. Круговорот циклів таких відображень-змін тяжіє до встановлення певної рівноваги, коли вони припиняються – вийдуть за межу протиріч через втрату їх антагоністичності стосовно предмету (в цьому випадку – політичної влади).

Отже, теоретично така зацікавленість за раціональними міркуваннями має породжувати пропорційно/компромісне включення до агрегованих цим кандидатом прагнень/інтересів свого сегменту певних інтересів сегменту іншого в обмін на відповідний рівень підтримки, або (принаймні) зниження ворожості до інших сегментів в артикуляції інтересів своєї ідентичності належності. При цьому чим більше кандидатів, які асоціюються з домінуючим сегментом суспільства, балотуються на певному виборчому окрузі, тим гостріше має розгортатися між ними конкуренція за більш високий рівень підтримки від виборців міноритарного (дискримінованого) сегменту.

Цей ефект тяжіння кандидату до отримання міжсегментної підтримки (раціональне примушення учасника перегонів до консолідуючої артикуляції саме спільних чи компромісних інтересів усіх виборців) забезпечується тим, що за будь-яких обставин виборець має висловитися відносно прийнятності кожного з кандидатів. Як наслідок, перед претендентами на посаду в легіслатуру відповідного рівня постає завдання віднайти баланс між просуванням інтересів сегменту своєї ідентичності та інтересами сегментів інших – розрахунок виключно на рівень підтримки мажоритарної частини виборців, до яких апелюватимуть і кандидати-конкуренти із цього ж сегменту, пов'язано з ризиком меншої ймовірності перемоги. Відзначимо, що в цьому простежується системний зв'язок різних елементів моделі виборчої системи, що конструюються. Дійсно, рівень конкуренції (кількість висунутих кандидатів) перебуває в залежності від пасивного і змішаного аспектів інклюзивності, розуміння яких сформульовані вище.

Наведені загальні вимоги дозволять у розколотому суспільстві за допомогою організації виборчої системи кожному виборцю взяти участь у формуванні помірного центру в особі конкретного кандидата, що через найбільш прийнятну для різних соціальних груп політичну орієнтацію здобуватиме міжсегментну легітимність. При цьому порційність представництва інтересів різних груп забезпечуватиметься кожним обраним

депутатом особисто під час прийняття будь-якого політичного рішення, а не перекладатиметься на вірогідність досягнення компромісної угоди між парламентарями, що матимуть лише (або переважно) моносегментну/ідентичну легітимність, та яка (вірогідність угоди) залежатиме від кількісної переваги відповідної «фракції». Пропорційність складу представницького органу з моносегментною легітимністю кожної окремої групи може не перетворитись у стійку пропорційність відтворення різних групових інтересів прийнятими політичними рішеннями через відсутність чи слабкість коаліційних домовленостей.

Слід зауважити, що ризик недосягнення або деградації таких коаліційних домовленостей існує як за умов істотної мажоритарної переваги у представницькому органі однієї групи депутатів із моносегментною легітимністю над іншою (іншими) такими ж групами з мотивів достатності кількості для утворення вирішальної для прийняття рішень більшості (відсутність примушувального мотиву ділити приналежну владу), так і у випадку певної співмірності розміру «фракцій» різних примордіальних ідентичностей, коли жодна з них не здатна без залучення інших самостійно забезпечити прийняття легіслатурою будь-якого рішення. Справді, в залежності від вигідності для відповідного сегменту поточного статус-кво, на зміну якого (незалежно від справедливості і необхідності такої зміни в інтересах загального суспільного буття) спрямоване політичне рішення, «фракція», що представляє такий сегмент, може вдатися до ветування ініціативи, можливість якого сформульована в концепції консолідації як обов'язкова складова частина, або, якщо право такого вето навіть інституційно не закріплено, у спосіб незабезпечення необхідного кворуму засідання чи його блокування. Відтак надійність і обґрунтованість сподівань на обов'язковість формування життєздатної коаліції «фракцій», членство в яких ґрунтується на моносегментній легітимності, виявляється доволі примарною, оскільки вимагає утворення досить «вужького коридору» прийнятної співвідношення кількісного складу кожного групового учасника коаліції.

Наведені міркування надають нам підстави стверджувати лише про потенційну пропорційність (збалансованість у контексті «склеювання» ліній суспільного розколу) політики влади, сформованої виборчою системою з дихотомічним принципом індивідуального волевиявлення, навіть за умов фактичної пропорційності структури органів влади. На противагу цьому сформульовані нами загальні вимоги до виборчої системи через надання полісегментної легітимності обранцю здатні зменшувати політичне значення його примордіальної належності, наділяючи статусом якщо не множинної належності, то принай-

мні множинної залежності. Остання дозволяє констатувати імпліцитну пропорційність урахування інтересів сегментів – «донорів» персональної легітимності під час прийняття політичних рішень за участю такого обранця.

При цьому властивість політичної системи адекватно втілювати в політичних рішеннях результати виборів, на думку В. Іноземцева, взагалі визначається ознакою демократії так само, як і встановлення принципу виборності як такого [14, с. 12].

На нашу думку, імпліцитна пропорційність політичних рішень у розколотому суспільстві значно привабливіша (за критерієм ефективності) за потенційну пропорційність таких рішень на фоні експліцитної пропорційності самої структури представницького органу влади.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Аналіз функціонування виборчої системи за допомогою методу міждисциплінарної аналогії дає підстави зробити такі висновки:

1. Легітимність рішення для сприйняття спільноту, від імені якого воно ухвалюється, передбачає дотримання умов інклюзивності (має активний, пасивний та змішаний аспекти) та універсальної репрезентативності.

2. Виборчі системи, запрограмовані бінарною логікою обробки волевиявлення протилежних/різних позицій, не відповідають означеним умовам легітимності рішення та є неприйнятними для функціонування в розколотому суспільстві.

3. Універсальна репрезентативність результатів виборів забезпечується «примушенням» виборця до визначення ступеню підтримки кожного з кандидатів за плюралістичною логікою збереження позицій за умов: відповідності кількості наявних у кожного виборця можливостей висловлювання кількості кандидатів у бюлетені; опосередкування всіма висловлюваннями-оцінками прийнятності однорідних показників, прийнятних до математичної калькуляції; кожне висловлювання-оцінка має різну «вагу» як у відносному за ступенем індивідуальної прийнятності відповідного кандидату в межах одного бюлетеня, так і в абсолютному значенні задля порівняння і поєднання з результатів висловлювань в інших бюлетенях.

4. Необхідність оцінювання ступеню прийнятності кандидатів, що асоціюються з іншою сегментною належністю, є формою міжсегментних комунікацій та примушує до інших, таких що укріплюють міжсегментні зв'язки, взаємодій, які утворюють підвалини полісегментної підтримки кандидатів.

Оскільки окреслені засади побудови виборчої системи переважно орієнтовані на забезпечення максимальної первинної легітимності представницьких органів влади, подальшої наукової розвідки потребує, насамперед, проблематика збереження широкої полісегментної залежності

обраних кандидатів упродовж усієї каденції – обґрунтування та запровадження механізму забезпечення актуальної/поточної легітимності як складової частини функціонування виборчої системи. Перспективним із практичної точки зору

видається також дослідження об'єктивних лімітів ефективності функціонування системи (максимальна допустима кількість кандидатів у бюлетені, механізм їх висування, обґрунтування розмірності виборчого органу тощо.)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попков Д.О. Засади функціонування виборчої системи як чинник консенсусу в розколотому суспільстві. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». 2018. вип. 33. С. 74–80.
2. Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXXIV междунар. науч.конф. (г. Переяслав-Хмельницкий, 27.02.2018 г.). Переяслав-Хмельницкий, 2018. С. 108–117.
3. Магун А. Революция и кризис репрезентации. Философско-литературный журнал Логос. 2012. № 2(86). С. 81–94.
4. Даль Р.А. Полиархия: участие и оппозиция. М., 2010. 192 с.
5. Habermas J. (2006). «Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research». *Communication Theory*. № 16. P. 411–426.
6. Абгарян Р.Э. Демократия как политический режим, историко-теоретический анализ. Вестник Московского государственного лингвистического университета. Серия: Общественные науки. 2011. № 631. С. 9–22.
7. Ж.-Жак Руссо. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. 416 с.
8. Расторгуев В.Н. Свобода мысли и возможность выбора: политическая и академическая демократия. Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. 2005. № 1. С. 58–81.
9. Гетманова А. Д. Логика: учебник для студентов учебных вузов. М.: Омега-Л, 2007. 416 с.
10. Горюнов А.В. Другая логика. Актуальные вопросы современной науки. 2008. № 4-2. С. 135–146.
11. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. (Синергетика – психология – прогнозирование): 2-е изд. URL: <http://temnyjles.narod.ru/Nzrtn/Krizisy.htm>.
12. Даль Р. О демократии. М.: Аспект Пресс, 2000. 208 с.
13. Жовтун Д.Т. Методологический потенциал принципа противоречия в социальном познании. Социология власти. 2010. № 7. С. 6–17.
14. Теория и практика демократии: избр. тексты: пер. с англ. / под ред. В.Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина. М., 2006. 496 с.

ВПЛИВ УКРАЇНО-РУМУНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН НА СОЦІОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

INFLUENCE OF UKRAINE-ROMANIAN INTER-RELATED RELATIONS ON SOCIOPOLITICAL PROCESSES IN THE BORDER REGIONS OF THE CHERNIVTSI REGION¹

Стрельчук Н.В.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології
та державного управління
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича*

Гуйтор М.М.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
та державного управління
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича*

У статті аналізується сучасний стан україно-румунських міждержавних відносин та їх вплив на соціальні та політичні процеси у прикордонних районах Чернівецької області.

Румунія значно активізувала зусилля зі зміцнення позицій і підвищення своєї ролі в рамках НАТО і ЄС, послідовно виступає за територіальну цілісність України і повернення Криму до складу нашої держави. Разом із тим брак позитивної інформації про співпрацю країн у засобах масової інформації, підвищена увага до провокативних дій окремих суб'єктів регіонального політичного процесу, апелювання до пам'яті про «історичні кривди» все ще зумовлюють низький рівень взаємодовіри громадян обох країн.

Ключові слова: міждержавні відносини, Україна, Румунія, національні меншини.

В статье анализируются современные украино-румынские межгосударственные отношения и их влияние на социальные и политические процессы в пограничных районах Черновицкой области.

Румыния значительно активизировала усилия по укреплению позиций и усилению своей роли в рамках НАТО и ЕС, последовательно выступает за территориальную целостность Украины и возвращение Крыма в состав нашего государства. Вместе с тем отсутствие положительной информации о сотрудничестве стран в средствах массовой информации, повышенное внимание к провокационным действиям отдельных субъектов регионального политического процесса, апелляция к памяти об «исторических обидах» все еще обуславливают низкий уровень взаимодоверия граждан обеих стран.

Ключевые слова: межгосударственные отношения, Украина, Румыния, национальные меньшинства.

The article analyzes the current state of Ukrainian-Romanian inter-state relations and their influence on social and political processes in the border areas of the Chernivtsi region.

Romania has significantly stepped up its efforts to strengthen its position and increase its role within NATO and the EU, consistently advocating the territorial integrity of Ukraine and the return of Crimea to our country. At the same time, the lack of positive information on the cooperation of the countries in the media, increased attention to the provocative actions of individual subjects of the regional political process, appeals to the memory of "historical injustices" are still determined by the low level of mutual trust between the citizens of both countries.

Key words: interstate relations, Ukraine, Romania, national minorities.

Постановка проблеми. Становлення і зміцнення України як незалежної держави залежить від її взаємодії із зовнішнім світом, у тому числі із найближчими сусідами. Ця взаємодія досить часто ускладнюється історичною пам'яттю про кривди і образи, а також міжнаціональними непорозуміннями і ксенофобією, оскільки у певні історичні проміжки часу території сучасної України перебу-

вали у складі різних держав. Разом із тим, як свідчить приклад Чернівецької області, історичні події у прикордонні сформували у населення гнучкість у поведінці, в т.ч. і в міжконфесійних та міжетнічних відносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан дослідження процесів, які відбуваються у прикордонні України-Румунії, на сьогодні не

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом за договором № Ф77/95-2018.

відповідає їх важливості і значенню в історії нашої держави. Зауважимо, що на початку 90-их років ХХ ст. у межах територіального підходу до вивчення прикордоння українські дослідники розглядали його як географічну і політико-адміністративну категорію. Серед перших досліджень кордонів нашої держави варто згадати колективну монографію В. Боєчка, О. Ганжі, Б. Захарчука «Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан» (К., 1994.), в якій проаналізовано історію формування кордонів сучасної України.

Із другої половини 90-х років акцент у дослідженнях зміщується на вивчення прикордоння як простору, де взаємодіють економічні, культурні та політичні системи країн-сусідів. Усе частіше дослідники звертають увагу на його унікальність у соціокультурному вимірі як зони «контактів» і наголошують на його ролі в розвитку транскордонного співробітництва. Прикордонні території вже розглядають як центри, де формуються нові соціальні спільноти і новий соціальний простір, а сам кордон, в умовах європейських інтеграційних процесів, перестає бути «стіною» і «бар'єром» (О. Фісун, Т. Журженко, В. Дмитрук, О. Кривицька та ін.) Автори все більше зосереджуються на «ментальних кордонах», які можуть не збігатися з державними, а також з'являються дослідження, присвячені ідентичності і ментальності мешканців прикордоння (*border peoples*).

Україно-румунно-молдавське прикордоння вивчається як в академічних установах (ІІЕНД ім. І.Ф. Кураса, Інститут регіональних досліджень НАН України ім. М.І. Долишнього та ін.), університетських дослідницьких центрах (ОНУ ім. І. Мечнікова, ЧНУ ім. Юрія Федьковича, УжНУ та ін.), так і в незалежних дослідницьких центрах (Центр досліджень південно-українського прикордоння (Херсон)) та ін. Так, Державний фонд фундаментальних досліджень (ДФФД) підтримав вивчення україно-румунського прикордоння в рамках проектів «Українсько-румунське пограниччя: регіональна та етнічна ідентичність у контексті формування нових регіонів Центрально-Східної Європи» і «Сучасний стан регіональної ідентичності в україно-румунському пограниччі: соціополітологічний аналіз» (2006–2007 рр.), «Соціокультурні та соціополітичні процеси у прикордонні України-Румунії-Молдови: історична пам'ять, міжетнічні контакти, потенціал» (2017–2018 рр.).

Виділення невирішених частин загальної проблеми. У нових умовах «відкритості» кордонів значний інтерес для вивчення представляють місцеві громади прикордоння, їх соціальний потенціал. Звернення до аналізу соціополітичних процесів у прикордонних районах Чернівецької області і впливу на них міждержавних відносин між Румунією та Україною є актуальним, оскільки дає можливість порівняти зміни в міжетнічних вза-

єминах мешканців прикордоння в залежності від зростання чи зменшення впливів держав-сусідів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завдання статті – дослідити вплив міждержавних відносин між Україною та Румунією на соціальні та політичні процеси у прикордонних районах Чернівецької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чернівецька область є найменшою з областей України за площею (8,1 тис. кв. км), а її територія витягнута вздовж державного кордону з Румунією та Молдовою. Область охоплює територію двох історико-географічних країв: Північної Буковини і Північної Бессарабії, на південному заході – частину історико-етнографічної області Гуцульщини, що входить до українських етнічних земель, та Герцаївський район, де компактно проживають етнічні румуни. Область межує з українськими етнічними історико-географічними краями Галичиною і Поділлям, історико-етнографічними областями Гуцульщиною і Покуттям, а також із етнічними румунською і молдовською територіями. Характерною особливістю українсько-румунського і українсько-молдавського етнічного прикордоння є те, що як серед українських, так і серед румунських та молдовських територій трапляються поселення етнічних сусідів. Так, у межах пограничної території Румунії є українські етнічні землі з компактним проживанням українців (Сучавський повіт).

Крім історичних та соціокультурних чинників, на формування політичної поведінки населення Чернівецької області впливають відносини із сусідніми країнами – Молдовою та Румунією. Вони не тільки відіграють важливу роль у виробленні державної політики, але також мають значний вплив на вирішення низки проблем місцевого рівня, зокрема розробку та реалізацію збалансованої стратегії розвитку місцевих громад.

Підтримка Румунією Євромайдану і засудження російської агресії проти нашої держави засвідчило про прагнення до «перезавантаження» міждержавних відносин та посилення двосторонньої співпраці. Як відомо, Румунія першою із країн ЄС ратифікувала Угоду про асоціацію з Україною. У 2014 р. між двома країнами було підписано угоду про малий прикордонний рух, що надало можливість для майже півмільйона громадян України, які проживають у 30-кілометровій прикордонній зоні, відвідувати Румунію без віз. Румунія сьогодні послідовно критикує політику Москви, виступаючи за посилення санкцій проти РФ, а президент Румунії неодноразово заявляв, що саме Росія безпосередньо причетна до озброєння бойовиків на Сході України. МЗС Румунії засудило організацію так званих референдумів у Донецьку та Луганську. Фактично керівництво країни переглянуло при-

оритети зовнішньої та безпекової політики, де важливе місце відводиться Україні.

У вересні 2014 р. на саміті НАТО Румунія погодилася надати Україні допомогу в реалізації реформи в секторі кібербезпеки. Саме Румунія вважається основною країною Альянсу, яка відповідає за Трастовий фонд, спрямований на вирішення проблем у цій сфері української безпеки. У рамках трастового фонду НАТО працюватиме румунська державна компанія Rasicom, яка надаватиме допомогу Україні в захисті від кібератак із Росії. Заступник генерального секретаря НАТО з питань нових викликів безпеці С. Дукару під час візиту до Києва у липні 2017 р. заявив про поглиблення практичної співпраці та інтеграції дій між Альянсом та Україною та анонсував розширення трастового фонду Україна – НАТО з питань кібербезпеки [1].

У 2015–2016 рр. румунський та український президенти обмінялися офіційними візитами, а і їх зустрічі стали більш регулярними, ніж у попередні роки. Від обміну думками лідерів країн україно-румунські відносини перейшли в площину реальної взаємодії, і насамперед це стосується проблем регіональної безпеки. Адже наразі для обох країн є актуальним питання посилення безпеки в Чорному морі, обмеження стратегічної переваги Росії на Донбасі, в Криму та Придністров'ї. Погодившись на розміщення елементів ПРО США на своїй території, Румунія сподівається отримати підтримку США у Чорноморському регіоні і її залучення до майбутніх проектів транзиту енергоносіїв [2, с. 3].

Важливим для подальшого розвитку двосторонніх відносин України та Румунії стало спільне бачення можливої миротворчої місії ООН на Донбасі. У вересні 2017 р. міністри закордонних справ України та Румунії зустрілися під час 72-ої сесії ГА ООН в Нью-Йорку, де П. Клімкін поінформував свого румунського колегу Т. Мелешкану про позицію України щодо започаткування операції ООН із підтримання миру на Донбасі. Зі свого боку, Т. Мелешкану заявив про розуміння та цілковиту підтримку української позиції в цьому питанні. Зокрема, мова йшла про те, що миротворці ООН мають бути розміщені на всій території ОРДЛО, у т. ч. вздовж тимчасово неконтрольованої частини українсько-російського кордону [4].

Українсько-румунський кордон є найбільш проблемним у плані нелегального трафіку тютюнових виробів та іншої контрабанди. В Україні завжди існувала кримінальна відповідальність за контрабанду товарів (транспортних засобів), але з 17 січня 2012 р. вона була замінена адміністративною відповідальністю внаслідок набуття чинності Законом України від 15.11.2011 № 4025-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності

за правопорушення у сфері господарської діяльності». За нині чинною редакцією статті 201 Кримінального кодексу України кримінальна відповідальність настає лише за контрабанду, тобто переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових набоїв до неї), а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. Така «гуманізація» контрабанди товарів дає зворотний ефект та руйнує найважливіший і стримуючий фактор протистояння незаконному переміщенню товарів – можливість опинитися за ґратами. У більшості країн світу контрабанда визнана одним із найнебезпечніших видів злочинної діяльності. Контрабанда сигарет у світі приносить більше \$ 50 млрд. нелегального доходу в рік. При цьому на Україну припадає 1% усього потоку контрабанди сигарет.

28 вересня 2017 р. у Чернівцях відбулась зустріч Головних Прикордонних Уповноважених України та Румунії, де, зокрема, зазначалося, що основними загрозами все ще залишаються нелегальна міграція та контрабанда сигарет. Саме завдяки активній співпраці двох країн, обміну статистичною та аналітичною інформацією між відомствами вдалося об'єктивно оцінити й спрогнозувати ситуацію на кордоні. Так, лише за 2017 р. вдалось ліквідувати 4 канали переправлення нелегалів-мігрантів.

У травні 2017 р. Румунію відвідала делегація Міністерства інфраструктури України, яка також взяла участь у черговому засіданні організації міжнародного транспортного коридору ТРАСЕКА [6]. Також із робочими візитами Румунію відвідали Генеральний прокурор України Юрій Луценко, делегація на чолі із головою Національного агентства з питань запобігання корупції України Наталією Корчак. Делегація НАЗК України провела робочі зустрічі з керівництвом Антикорупційного генерального директорату МВС Румунії, в рамках яких підписано Протокол про співпрацю між Національним агентством із питань запобігання корупції та Антикорупційним генеральним директоратом Міністерства внутрішніх справ Румунії у сфері запобігання корупції.

10-11 липня 2017 р. у столиці Румунії відбулося друге засідання українсько-румунської Спільної комісії з питань економічного, промислового, наукового та технічного співробітництва, де сторони обговорили шляхи активізації двостороннього співробітництва між Україною та Румунією у сфері транспорту та інфраструктури, включаючи автомобільний та залізничний транспорт, судноплавство, а також міжрегіональне та транскордонне співробітництво, стратегію ЄС

для Дунайського регіону (EUSDR), питань модернізації пункту пропуску Солотвино – Сігету-Мармаціей, КГЗКОРУ, каналу Бистре, навігації на Дунаї та розвитку транспортної інфраструктури, зокрема в рамках TEN-T.

Ще однією важливою подією у двосторонніх відносинах стали українсько-румунські консультації у сфері космічної діяльності, які пройшли у квітні 2017 р. у Бухаресті. Делегації двох країн обговорили перспективні напрями співробітництва та можливі спільні проекти у сфері космічної діяльності і підписали Меморандум про взаємопорозуміння між Державним космічним агентством України та Космічним агентством Румунії стосовно співробітництва у сфері дослідження та використання космічного простору в мирних цілях [7].

27-28 вересня 2017 р. у м. Бухарест відбулось засідання Групи високого рівня Ініціативи з будівництва газотранспортної мережі в Центральній та Південно-Східній Європі (CESEC). У рамках заходу були обговорені питання енергетичної безпеки регіону, перспективні газотранспортні проекти, зокрема проект BRUA, і підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо спільного підходу до розвитку ринку електричної енергії, енергоефективності та відновлюваної енергетики [8].

У вересні 2017 р. в Києві, вперше з 2006 р., відбулося VI засідання Змішаної україно-румунської міжурядової комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. У рамках цього засідання сторонами було підписано Протокол, який забезпечує реалізацію інтересів національної української спільноти в Румунії, та Угоду, яка закрила попередні засідання, за результатами яких не було досягнуто консенсусу щодо вирішення проблемних питань забезпечення прав національних меншин. Документ також гарантує подальшу співпрацю між державними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, іншими установами України та Румунії щодо забезпечення освітніх, культурних та інформаційних потреб представників української національної меншини в Румунії та румунської національної меншини в Україні [5].

Проблемною для українсько-румунських відносин залишається видача громадянам України паспортів Румунії. Як відомо, Румунія ще з 1991 р. видає румунські паспорти громадянам тих держав, чиї території входили до складу Румунії у 1918–1940 рр. називаючи це «відновлення громадянств» (згідно закону від 28 жовтня 2009 р.). Румунська політична еліта пояснює, що це не політичний, а культурний жест, спрямований на підтримку національної ідентичності, а не поширення політичного впливу. Це регулюється Законом Румунії «Про громадянство» від 1991 р.

із внесеними поправками від 2009 р. і Законом «Про підтримку, надану румунам зарубіжжя» від 2007 р. із поправками від 2013 р., які передбачають, що всі дакорумуни, молдовани, буковинці, бессарабці, істрорумуни, куцовлахи, молдовлахи, волохи, арумуні, армуни, рремуни, фершероти, мегленорумуни, македорумуни, марамурешани, херчани, дунайські латиняни називатимуться «румунами зарубіжжя». Тобто згідно із цією поправкою всі, хто мають відношення до румунської лінгвістичної культури і проживає на території Молдови, Буковини, Бессарабії, а також Сербії, Болгарії, Греції, Македонії, Албанії, відтепер вважаються «румунами зарубіжжя». Однак не всі з них мають право на «відновлення» румунського громадянства, а тільки нащадки громадян Румунії, які проживали на території Північної Буковини, Бессарабії та Герцаївського повіту (сучасна Чернівецька область та частина Одеської області) та Республіки Молдова до 1940 р. Зауважимо, що в цьому списку Закарпатська область відсутня.

Ці дії Румунії періодично викликають хвилю обурення в українській пресі, яка розглядає їх як частину продовження «румунізації» Чернівецької області. Особа, яка «відновила» громадянство і продовжує проживати, скажімо, в Чернівецькій області, отримує право брати участь у парламентських і президентських виборах у межах закордонного округу, але в місцевих виборах не має права брати участі. За офіційними даними, громадянами Румунії стали 3,5 тисячі українців, але експерти припускають, що фактично румунські паспорти отримали близько 50 тис. українців [9].

У жовтні 2017 р. міністр закордонних справ П. Клімкін провів переговори з міністром закордонних справ Румунії Т. Мелешкану, міністром із питань румунів звідусіль пані А. Пестирнак, делегацією парламенту Румунії з питань ініціювання діалогу з українськими інституціями для забезпечення захисту прав громадян, які належать до румунської меншини в Україні. В основному мова йшла про Закон України про освіту. Українська сторона заявила про готовність до діалогу з представниками румунської національної меншини в Україні та співпраці з Румунією, спільних дій щодо імплементації Закону «Про освіту» в рамках підготовки закону про середню освіту та навчальних програм з урахуванням висновків Венеціанської Комісії. Також були обговорені питання транскордонного співробітництва, розширення інфраструктури на пунктах пропуску через спільний українсько-румунський кордон та співпраця в забезпеченні освітніх потреб обох національних меншин. Міністр закордонних справ Румунії підтвердив незмінну позицію Румунії в питаннях суверенітету та територіальної цілісності України, висловився за продовження санкцій

щодо РФ, підтримки євроінтеграційних прагнень України, зокрема під час 5-го саміту «Східного партнерства».

Якщо динаміка міждержавних контактів є позитивною, то контакти між суб'єктами громадянського суспільства обох держав тривалий час були обмежені діалогом з активістами румунської меншини в Україні і української в Румунії. Існуюча недовіра між етнічними групами досить часто підживлюється повідомленнями ЗМІ, отриманими з недостатньо поінформованих джерел [1, с. 33]. Цим можна пояснити, що в обох країнах ставлення громадської думки коливається до країни-сусідки в межах позитивного сприйняття на рівні 30% [1, с. 33]. Незважаючи на окремі невдоволення серед політичної еліти Румунії ухваленням Верховною Радою законом «Про освіту», 23% опитаних у жовтні-грудні 2017 р. українських експертів констатують позитивну динаміку в українсько-румунських відносинах. 27% опитаних вважають, що відносини залишаються на тому ж рівні, що й у 2016 р., 20% відзначають, що україно-румунські відносини погіршилися, 30% залишили це питання без відповіді. Однак, як зазначають експерти, з української сторони наразі не спостерігається адекватної відповіді на такі зміни румунської зовнішньої політики. На думку українських експертів, причиною такого стану справ є, насамперед, збереження залишків недовіри на рівні політичного істеблішменту обох країн. Якщо контакти між керівництвом країни і міністерствами зростають, то на рівні парламентів і політичних партій розвиваються досить повільно. Ні в програмних документах українських парламентських партій, ні в Коаліційній Угоді не має жодної згадки про співпрацю з Румунією. До речі, у другій половині 2019 р. Румунія головуватиме в ЄС, тому нашій політичній еліті було б доцільно використати цей шанс і скоординувати наші позиції з важливих питань.

Г. Боднараш у статті «Чернівецька область між Києвом та Бухарестом: міфи та реальність» ще у грудні 2014 р. звернув увагу на відсутність позитивної інформації в мас-медіа про україно-румунські відносини. Дослідник зазначає, що в такому випадку в інформаційному просторі досить легко поширювати інформацію неправдиву і відверто ворожу, створюючи негативний образ сусідньої країни. На його думку, в такому випадку у відносинах між двома сторонами вступає у гру третій гравець – той, хто зацікавлений у впливі на ці відносини або у їх знищенні. Наприклад, українці майже не знають історії і культури сусідньої країни, натомість чують дуже багато негативного, як от «життя за румун» було важким, румуни мають «претензії на Буковину» і т. д. Те ж саме можна говорити про румунське суспільство [12].

Загострює відносини між етнічними українцями та румунами провокативна діяльність різного роду «експертів» і «фейкових» ГО. Як приклад, захід анонсований у березні 2017 р., коли новостворена ГО «Захист прав національних меншин» (Ethnic Minorities Rights Watch) розпочинала свою діяльність саме з Чернівецької області. Зауважимо, що раніше ГО «Інститут західно-українських студій» провела в лютому 2015 р. круглий стіл під назвою «Які ще окремі райони України можуть вимагати особливого статусу?». Організатори заявили, що поштовхом до дискусії стали «Мінські домовленості», згідно з якими Україна зобов'язалась надати окремим районам Луганщини та Донеччини «особливий статус». Метою дискусії було намагання переконати присутніх, що такого статусу необхідно надати Чернівецькій та Закарпатській областям, бо інакше надання такого статусу тільки окупованим на сході територіям дестабілізує ситуацію в Україні.

Суспільний резонанс Чернівецькій області викликали й випадки вандалізму, вчинені в різних районах у 2013–2017 рр. Так, у райцентрі смт. Глибока в ніч з 13 на 14 червня 2013 р. невідомі особи пошкодили погруддя класика румунської літератури Міхая Емінеску. До речі, це сталося напередодні візиту держсекретаря міністерства закордонних справ Румунії до Чернівців. Ще один акт вандалізму в Чернівцях теж стався напередодні важливої зустрічі очільників МЗС України та Румунії. 16 грудня 2017 р. група невстановлених осіб зірвала прапори Євросоюзу та Румунії з фасаду Центру румунської культури ім. Євдоксія Гурмузакі на вул. О. Кобилянської в Чернівцях. Запис інциденту із камер спостереження в YouTube оприлюднило місцеве румуномовне видання BucPress. Про цю подію написав у своєму Twitter Глава МЗС України Павло Клімкін: «Рішуче засуджую акт вандалізму в румунському культурному центрі «Eudoxiu Hurmuzachi» в Чернівцях. Провокаціями не вдасться нас посварити і зупинити діалог на користь обох народів. Саме в Чернівцях вже у січні говоритимемо з Теодором Мелешкану про подальшу співпрацю».

72% експертів, опитаних у грудні 2017 р., звернули увагу на те, що в прикордонних регіонах Чернівецькій області існує відчутна соціально-політична напруга і вказали: російську пропаганду (24%), видачу паспортів іншими країнами (21%), контрабанду товарів (16%), етнічні стереотипи (12%), історичні проблеми (13%). Тобто ми бачимо, що високий рівень соціально-політичної напруги в прикордонному регіоні безпосередньо пов'язаний із впливом та діяльністю інших країн. У цьому спектрі актуалізується етнічний фактор, який у сукупності з релігійним та мовним є основою стратегічного впливу на країну чи її територію. Зауважимо, що в подіях, які мали місце в АРК

та Донецькій і Луганській областях, виділялися мовний, конфесійний, прикордонний та особливо етнічний чинники.

Стосовно міждержавних відносин, то експерти звернули увагу на проблемні питання у відносинах між Україною та Румунією. Водночас, на думку респондентів, на погіршення як міждержавних відносин, так і міжетнічних у прикордонні вплинуло прийняття Верховною Радою України Закону України «Про освіту» (вступив у дію у вересні 2017 р.). На запитання про можливі шляхи вирішення проблем громад, де переважають представники етнічних меншин, 24% експертів відповіли, що органи центральної влади зазвичай «розв'язують проблему, щойно вона виникає» (24%), а 29% – що центральна влада «не цікавиться проблемами розвитку громади» чи «не вважає за потрібне розв'язувати проблеми громади». Водночас, на думку опитаних, місцеві органи виконавчої влади та місцеве самоврядування «не мають реальних можливостей та потенціалу у вирішенні проблем» (42%).

Експерти вважають, що позитивно впливають на суспільно-політичну ситуацію в регіоні програми ЄС для транскордонної співпраці (45%) та громадські організації (21%). А 23% відзначили, що діяльність центральних органів влади та місцевих органів влади, ЗМІ, закладів освіти та культури в сукупності позитивно впливають на процеси в області. Тобто основні очікування експертного середовища стосовно вирішення проблем регіону звернені до Європейського Союзу та громадських організацій. Для покращення діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування експерти пропонують «забезпечити відкритість і прозорість у діяльності органів, не політизувати міжетнічні відносини, не політизувати мовне питання, займатися реальними справами, а не демагогією, вести діалог із населенням та залучати громадськість до ухвалення управлінських рішень». На відкрите запитання: «Які чинники можуть позитивно вплинути на відносини України і сусідніх держав у Вашому регіоні?» відповіді були такими:

- 1) залучення населення до управлінських процесів;
- 2) реалізація міждержавних проектів;
- 3) транскордонне співробітництво;
- 4) формування груп моніторингу забезпечення прав національних меншин у країнах-сусідах України;
- 5) міжкультурні діалоги;
- 6) економічний розвиток України;
- 7) соціально-економічна стабільність;
- 8) вирішення внутрішньо-політичних проблем в Україні.

Разом із тим респонденти (69%) зазначають, що з другої половини 2017 р. спостерігається

пожвавлення інтересу до транскордонної співпраці на обласному рівні. Частково, на їх думку, це пов'язано з реорганізацією управління міжнародного співробітництва та інвестицій Чернівецької ОДА в управління міжнародного співробітництва та європейської інтеграції, головуванням у раді Єврорегіону «Верхній Прут», а також підготовкою до участі в конкурсному відборі проєктів у рамках Спільної операційної програми «Румунія-Україна» 2014–2020 рр. Європейського інструменту сусідства потенційних аплікантів від Чернівецької області.

Експерти вважають, що негативно на двосторонніх відносинах України та Румунії позначилися «недружні акції», такі як пікети біля Генерального Консульства Румунії в Чернівцях, відкритий вандалізм по відношенню до культурних та історичних пам'яток, тривала відсутність посла України в Бухаресті (9 місяців), закриття українського консульства в Сучаві, відсутність інформації про діяльність МЗСі взагалі, про стан українсько-румунських міждержавних відносини у загальнонаціональних та регіональних засобах масової інформації.

Зазначимо, що інформаційне забезпечення міждержавних відносин України та Румунії є кращим із боку румунської сторони. Серед засобів масової інформації відзначимо Всесвітню службу радіо Румунії, яка подає багато позитивної інформації про можливості транскордонної співпраці, різноманітні культурні, освітні заходи української діаспори в Румунії в т. ч. українською мовою. З українського боку найбільше інформації про відносини України та Румунії подає агентство УНІАН і сайти МЗС.

Аналіз сайтів Чернівецької обласної ради і Чернівецької обласної адміністрації свідчить, що переважає інформація про спільні заходи з румунською стороною, в яких беруть участь представники регіональної влади і майже зовсім відсутня інформація про можливості транскордонної співпраці і рекомендації щодо пошуку партнерів у сусідніх Румунії та Молдові. Знову ж таки, регіональні ЗМІ у кращому випадку дублюють повідомлення прес-служб Чернівецької обласної ради і Чернівецької обласної адміністрації про протокольні зустрічі з румунською стороною або взагалі ігнорують такі повідомлення, а аналітичні статті із практичними рекомендаціями є рідкістю і публікуються тільки в наукових збірках.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Як відомо, в ЄС триває розгляд питання про приєднання Румунії до Шенгенської зони, тому румунська влада зацікавлена у зміцненні безпеки на всіх кордонах країни, в тому числі із Україною. Україна також зацікавлена в розвитку співпраці з Бухарестом у сфері регіональної безпеки. Україна і Румунія

мають потенціал стати стратегічними партнерами в Чорноморському регіоні. Одним із основним пріоритетів для обох країн залишається взаємодія у врегулюванні придністровської проблеми. Отже, Україна має можливість скористатися досвідом Румунії як в удосконаленні законодавства та його адаптації до законодавства Європейського Союзу, а також практичним досвідом боротьби з контрабандою і корупцією.

Серед досягнень, які свідчать про позитивну динаміку в міждержавних відносинах, варто згадати відновлення діяльності україно-румунської Спільної Президентської комісії, відкриття румунського консульства в смт. Солотвино, скасування оплати за отримання довгострокових (національних) віз і спільні прикордонні патру-

лювання українських та румунських прикордонників для боротьби з контрабандою. Відносини між Україною та Румунією на сучасному етапі потребують кардинального оновлення. Розуміючи загрози, які несе в собі російська агресія на сході України, політична еліта Румунії демонструє готовність до посилення двосторонньої співпраці, в тому числі в рамках розширених регіональних форматів, зокрема ініціативи Тримор'я, а також транскордонних проєктів у рамках різноманітних програм ЄС для прикордонних регіонів. Утім, за відсутності висвітлення міждержавного діалогу в загальнонаціональних та регіональних засобах масової інформації ставлення мешканців прикордоння до сусідньої держави змінюється дуже повільно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заступник Генсека НАТО анонсує розширення фонду допомоги. URL: <https://www.unian.ua/politics/2009916-zastupnik-genseka-nato-anonsue-rozshirennya-fondu-dopomogi-ukrajini-v-sferi-kiberbezpeki.html>.
2. Затирайко О.І., Павленко В.І., Бочарніков В.П., Свешніков С.В. Політика безпеки та воєнно-політичні відносини Румунії. Наука і оборона. 2014. № 2. С. 1–13.
3. Україна та Румунія демонструють обопільну зацікавленість у досягненні нових результатів співпраці – держава відзначають 25-річчя дипломатичних відносин 1 лютого 2017 року. URL: <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-rumuniya-demonstruyut-obopilnu-zacikavlenist-u-d-39858>.
4. Україна та Румунія мають спільне бачення можливої миротворчої місії ООН на Донбасі. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/59922-ukrajina-ta-rumunija-majuty-spilyne-bachennya-mozhливоji-mirotvorchoji-misiji-oon-na-donbasi>.
5. Розблоковано роботу змішаної україно-румунської міжурядової комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245278000&cat_id=244895180.
6. Візит делегації Міністерства інфраструктури до Румунії. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/57532-vizit-delegaciji-ministerstva-infrastrukturi-ukrajini-do-rumunii>.
7. Українсько-Румунські переговори у сфері космічної діяльності. URL: <http://romania.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/56816-ukrajinsyko-rumunskyki-peregovori-u-sferi-kosmichnoji-dijalynosti>.
8. Українці масово отримують румунські паспорти. URL: <http://www.migrantinfo.org.ua/country-articles/Romania/ukrajintsi-masovo-otrymuyut-rumunski-pasporty.htm>.
10. Гуцал С.А. Перспективи розвитку партнерських відносин України з Румунією. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2084/>.
11. Солодкий С., Ракеру І. Аудит зовнішньої політики України: Україна-Румунія. Інститут світової політики. К., ІСП, 2016. С. 33.
12. Боднараш Г. «Чернівецька область між Києвом та Бухарестом: міфи та реальність». URL: <http://www.chernivtsinews.com/2014/12/26/>.
13. Клімкін засудив акт вандалізму в румунському культурному центрі в Чернівцях. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2366819-klimkin-zasudiv-akt-vandalizmu-v-rumunskomu-kulturnomu-centri-v-chernivcah.html>.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 32.001

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА И УКРАИНЫ КАК ОБЪЕКТ АНАЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ФАКТЫ И ВЫВОДЫ

RESTORATION OF TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN AND UKRAINE AS AN OBJECT OF ANALYTICAL RESEARCHES: FACTS AND CONCLUSIONS

Ибадов Назим Садыг оглу,
*доцент кафедры политологии и социологии
Бакинского государственного университета (Баку, Азербайджан)*

Гасанов Мехман Захид оглу,
*доцент кафедры политологии и социологии
Бакинского государственного университета (Баку, Азербайджан)*

В статье обосновывается мысль о том, что совершенно неприемлемо для какого бы то ни было государства осуществлять агрессивные угрозы и поддерживать сепаратизм в отношении территориальной целостности и суверенитета другого государства. В качестве объекта аналитических исследований были выбраны проблемы, связанные с восстановлением территориальной целостности Азербайджана и Украины. Основное внимание было уделено ряду вопросов, связанных с целью сделать прогноз динамики конфликта. В статье также проанализированы варианты решения проблемы в рамках международных принципов – принципов соблюдения территориальной целостности и суверенитета государств.

Ключевые слова: Хартленд – центр управления сердца мира, сепаратизм-конфронтация, тенденции разделения, обусловленные политической сущностью, территориальные претензии, статус-кво – текущая ситуация, состояние сохранения проблемы в замороженном состоянии.

У статті обґрунтовується думка про те, що абсолютно неприйнятно для будь-якої держави здійснювати агресивні погрози і підтримувати сепаратизм щодо територіальної цілісності і суверенітету іншої держави. Як об'єкт аналітичних досліджень були обрані проблеми, пов'язані з відновленням територіальної цілісності Азербайджану і України. Основна увага була приділена ряду питань щодо прогнозу динаміки конфлікту. У статті також проаналізовані варіанти вирішення проблеми в рамках міжнародних принципів – принципів дотримання територіальної цілісності та суверенітету держав.

Ключові слова: Хартленд – центр управління серця світу, сепаратизм-конфронтація, тенденції поділу, зумовлені політичною сутністю, територіальні претензії, статус-кво – поточна ситуація, стан збереження проблеми в замороженому стані.

The article substantiates the idea that it is completely unacceptable for any state to commit aggressive threats and support separatism with regard to the territorial integrity and sovereignty of another state. The problems related to the restoration of the territorial integrity of Azerbaijan and Ukraine was chosen as an object of analytical research. The main attention was paid to a number of interrelated issues in order to make a forecast about the dynamics of the conflict. The article also analyzes solutions to the problem within the framework of international principles – the principle of respecting the territorial integrity and sovereignty of states.

Key words: Heartland is the control center of the heart of the world, separatism-confrontation, tendencies of division due to political essence, territorial claims, status quo – the current situation, maintaining problems in the frozen state.

Постановка проблемы. Как известно, в бывшем СССР Южный Кавказ и Украина являются стратегически одним из самых важных регионов. Неслучайно центры власти, которые определяют и направляют основные тенденции мировой поли-

тики и международных отношений, включили эти регионы в свои долгосрочные стратегические планы. Глобальные субъекты в своих геостратегических планах и теориях, чтобы занять доминирующее положение на Евразийском континенте,

называемом Хартлендом (мировым центром управления), пытаются сделать фундаментальные шаги в направлении формирования в данных регионах долгосрочных взаимовыгодных партнерских отношений, а также ускорить в своих национальных интересах общеинтеграционные процессы. В этой связи существует серьезная необходимость нейтрализовать негативные геополитические и геоэкономические факторы и тенденции, а также геостратегические интересы глобальных государств, которые препятствуют долгосрочной стабильности и партнерству на Южном Кавказе и в Украине.

Существуют неблагоприятные тенденции, такие как агрессия и угрозы в отношении территориальной целостности и суверенитета государств, поддержка сепаратизма, в одностороннем порядке наносящие ущерб любому государству. С этой точки зрения можно показать, что сепаратистские конфликты в армяно-азербайджанском Нагорно-Карабахском конфликте, а также в Украине и других регионах являются одним из разрушительных факторов, которые препятствуют долгосрочной стабильности в этих регионах. Поэтому решение этой проблемы – это необходимость в деле обеспечения международной безопасности и национальных интересов глобальных государств.

Изложение основного материала. Для проведения содержательного анализа специфики и сути армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта необходимо решить целый комплекс вопросов (политические, правовые и международные аспекты проблемы и внешнеполитическая стратегия Азербайджана в этом направлении). Со дня восстановления государственной независимости главной целью национальной безопасности и военно-геостратегических задач Азербайджана является достижение урегулирования армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, восстановление территориальной целостности и суверенитета государства, обеспечение стабильного мира и мирного сотрудничества в регионе. Урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта и достижение мира в регионе не только приведут к дальнейшему национальному развитию и безопасности Азербайджана, но также повлияют на социально-экономическое развитие всего региона, а также на укрепление мира и безопасности в мире. Поэтому Азербайджанская Республика проводит активную и последовательную политику по преодолению Нагорно-Карабахского конфликта в рамках международного права.

После вступления Азербайджана в ОБСЕ Нагорно-Карабахский конфликт стал предметом внимания государств-членов в соответствии с принципами этой организации. 8 мая 1992 года армянская армия, вначале оккупировав город Шушу, впоследствии оккупировала весь Верхний Карабах. После этого главной задачей армянских

военных стала открытие коридора с тем, чтобы связать Нагорный Карабах с Арменией. Главным препятствием на этом пути стал азербайджанский город Лачин.

Таким образом, для реализации идеи «самоопределения» был захвачен коридор, связывающий регион Нагорного Карабаха с Арменией в Армении.

Оккупация Лачина показала, что война вышла из границ Нагорного Карабаха, и намерения военной агрессии Армении были еще больше. По дороге, которую армяне назвали «гуманитарным коридором», они снабжали большим количеством оружия, боеприпасов и военной силы сепаратистские силы в Нагорном Карабахе [3, с. 87].

В результате за несколько месяцев 1993 года вооруженными силами Армении были оккупированы шесть районов Азербайджана. Более 1 миллиона человек с оккупированных территорий Азербайджана стали беженцами на своей собственной земле. Почти 900 поселений были уничтожены, разграблены и сожжены. В настоящее время армянскими вооруженными силами занято более 20% территории Азербайджана (17 000 кв. км). К сожалению, международное сообщество не предприняло никаких действий. В ходе дискуссий 1992–1993 годов в Совете Безопасности ООН и резолюций 822, 853, 874, 884 Совета Безопасности постоянные государства-члены Совета не согласились признать Армению в качестве государства-агрессора в рамках конфликта, предложив прекращение огня и переговоры в рамках Минского процесса ОБСЕ. Армянская сторона, вдохновленная безнаказанностью и используя ее, также проигнорировала четыре резолюции Совета Безопасности ООН по данному конфликту [4, с. 306].

12 мая 1994 года было достигнуто соглашение о прекращении огня в направлении урегулирования армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта мирными средствами, после чего в рамках Минской группы ОБСЕ велись регулярные переговоры. Решение об активизации деятельности ОБСЕ по Нагорно-Карабахскому конфликту было принято на саммите ОБСЕ в Будапеште 5-6 декабря 1994 года. В 1996 году на Лиссабонском саммите ОБСЕ принципы урегулирования конфликта, а именно подтверждение территориальной целостности Азербайджана и Армении, предоставление высокого статуса Нагорному Карабаху внутри Азербайджана, принципы обеспечения безопасности всего народа Нагорного Карабаха, присоединение к этой резолюции стало важным шагом вперед в направлении справедливого урегулирования конфликта.

Со второй половины 1997 года сопредседатели Минской группы сделали три предложения об освобождении оккупированных 7 регионов

за пределами Нагорно-Карабахского региона и определили статус Нагорного Карабаха на основе лиссабонских принципов. Их первое предложение в июне 1997 года было «пакетом» конфликта (что означало одновременное согласие по всем вопросам, включая статус Нагорного Карабаха, заключение о прекращении вооруженного конфликта и соглашение о статусе Нагорного Карабаха). В сентябре 1997 года было выдвинуто второе предложение, которое было «поэтапным» (в этом случае поэтапное урегулирование конфликта включало освобождение шести регионов на первом этапе, начало миротворческих операций ОБСЕ, возвращение перемещенных лиц на освобожденные территории и восстановление ключевых сообщений в зоне конфликта. На втором этапе должны были быть решены вопросы Лачина и Шуши, приняты основные принципы статуса Нагорного Карабаха, и в конечном итоге осуществлен созыв Минской конференции ОБСЕ). Хотя азербайджанская сторона не была полностью удовлетворена этими планами, она согласилась с двумя предложениями сопредседателей, армянская же сторона не согласилась с ними [2, с. 210], заняв неконструктивную позицию.

9 ноября 1998 года сопредседатели выдвинули третье предложение, которое не соответствовало нормам международного права, было неприемлемым для Азербайджана и не позволило продолжить переговоры. Это предложение было основано на идее «общего государства», которого не было в мировой практике. Предложение искусственного «общего государства», отклоненное азербайджанскими властями, несовместимо с интересами Азербайджана, а также является показателем пренебрежения документами, принятыми ОБСЕ на встречах в Будапеште и Лиссабоне на высшем уровне.

В настоящее время Азербайджан привержен «пражскому процессу», инициированному Минской группой ОБСЕ в 2004 году. В рамках этого процесса планируется урегулировать конфликт посредством «пошагового решения». В качестве продолжения данного процесса в ноябре 2007 года Минская группа ОБСЕ выдвинула Мадридские принципы урегулирования конфликта. Азербайджанские и армянские стороны неоднократно излагали свои предложения по этим принципам, и, наконец, новая версия документа была подготовлена в декабре 2009 года и представлена конфликтующим сторонам. В соответствии с соглашением процесс урегулирования первого этапа за пределами Нагорного Карабаха – это возвращение 7 оккупированных азербайджанских районов (Кельбаджар, Агдам, Физули, Джабраил, Зангилан и Лачин) в формате 5 + 2: первые 5 регионов, спустя 5 лет – еще два; возвращение вынужденных переселенцев в свои дома, размещение международных миротворцев в регионе, ликвида-

ция мин, восстановление коммуникаций и другие меры по обеспечению безопасности обеих сторон. Только на следующем этапе будет рассмотрен статус Нагорного Карабаха.

Указанные положения доступны широкой общественности по «мадридским принципам». Азербайджанская сторона выразила готовность принять документ для разрешения конфликта, хотя и была разочарована рядом обновленных мадридских принципов. Таким образом, Азербайджан в очередной раз продемонстрировал конструктивную позицию в процессе разрешения конфликта. Эта позиция Азербайджана поставила Армению в безвыходное положение. Официальный Ереван ломает голову не над способами решения проблемы, а над сценариями по ее усложнению.

Цель состоит в том, чтобы сохранить статус-кво (постоянную оккупацию азербайджанских земель) посредством постоянных переговоров. Несмотря на все это, позиция азербайджанской стороны в отношении путей разрешения конфликта остается неизменной. Президент Ильхам Алиев неоднократно заявлял об этом. Согласно данной позиции азербайджанское государство поддерживает урегулирование конфликта по принципу международного права в рамках территориальной целостности нашей страны и армян Нагорного Карабаха, предоставляя самый высокий статус автономии в пределах нашей республики. Высшее руководство нашей страны неоднократно провозглашало эту позицию (в контексте территориальной целостности Азербайджана, готового дать Нагорному Карабаху самый высокий лозунг автономии, применяемый на международном уровне) [5, с. 71–73].

В результате принципиальной политики, проводимой азербайджанским государством, в последнее время активизировались международные дебаты по урегулированию армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Ясно, что неразрешенные конфликты на Южном Кавказе, наряду с крупными геополитическими изменениями, происходящими во всем мире, оказывают негативное влияние на общие политические процессы и серьезно угрожают интересам стран с экономическими и политическими интересами в регионе. Именно этот фактор определяет выход конфликта из регионального аспекта на международный уровень.

Наиболее опасной конфликтной ситуацией в бывшем Советском Союзе является процесс сепаратизма вокруг Крыма, что является логическим продолжением того же процесса вокруг Донецка и Луганска, возникшего в последнее время в связи с территориальными претензиями России к Украине.

Вскоре после отторжения от Украины Крыма и присоединения Крыма к России подобные про-

цессы произошли также и в восточной части Украины – в Донецке и Луганске. В результате, не имея на то юридических оснований, были объявлены незаконные сепаратистские Донецкая и Луганская Республики.

Украинским властям, принимая во внимание ситуацию, пришлось начать военные операции для обеспечения территориальной целостности и недопуска расширения масштабов сепаратизма. Борьба Украины за территориальную целостность привела к потере контроля над Донецкой и Луганской областями.

В настоящее время существует хрупкое соглашение о прекращении огня между украинскими властями и сепаратистами. В результате усилий Запада и международного сообщества по разрешению конфликта мирными средствами в рамках принципов ОБСЕ:

1) подписан протокол о прекращении огня в Минске 5 сентября 2014 года [6];

2) была создана комиссия Донбасса фактически под руководством России [7];

3) 15 февраля 2015 года вступило в силу соглашение о прекращении огня Минск 2. Однако вскоре после соглашения сепаратисты захватили Дебальцево [9];

4) 1 сентября 2015 года была предпринята попытка модернизировать соглашение о прекращении огня в Минске;

5) последовало более 10 инициатив по прекращению огня [8];

6) последнее соглашение о прекращении огня вступило в силу 1 июля 2018 года.

Угроза попасть в список «замороженных конфликтов», как и другие конфликты в бывшем СССР, может стать реальностью. Политические эксперты считают, что, несмотря на то, что азербайджанская и украинская стороны до сих пор

решительно отстаивали свою правовую позицию в сложных и трудных переговорах, сегодняшние реалии международных отношений создают для них ряд объективных и субъективных трудностей. Стороны, чьи территории подверглись оккупации, призывают мировое сообщество предпринять практические шаги по принуждению агрессоров к воле международного сообщества, предупреждая его об опасностях, которые могут возникнуть в регионе и в мире на основе этнического сепаратизма и территориальных претензий. Если этих процессов не избежать, усилия международных кругов, направленные на установление мира и стабильности на Южном Кавказе, в Украине, Европе и во всем мире, будут напрасны, а местные конфликты, возникающие по разным причинам, будут расширены до глобальной опасности.

Потому необходимо, чтобы ведущие организации в мире во главе с ООН, которые признают принцип мира и стабильности как основополагающий принцип своей деятельности, уделяли особое внимание разрешению конфликтов в рамках справедливых принципов. В противном случае конфликты на Южном Кавказе, в Украине и в других зонах могли бы стать полем новых войн и противостояний. Это не считается желательным ни одним государством, как в региональном, так и глобальном смысле. Война Россия-Грузия (события августа 2008 года), которая возникла на фоне сепаратизма и острых конфронтаций, является одним из самых сильных аргументов, подтверждающих сказанное.

Выводы. Во всех международных документах, принятых на самом высоком уровне, необходимо предпринять особые и интенсивные шаги для урегулирования конфликтов в соответствии с принципом территориальной целостности государств, обеспечить эту целостность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бабаоглу Х. Политологические аспекты политического наследия Гейдара Алиева. Баку, 2012 (на азерб. языке).
2. Гасанов А.М. Политика безопасности и национального развития Азербайджанской Республики. Баку, 2016 (на азерб. языке).
3. Ахмедов Э.И. Агрессия Армении против Азербайджана и международные организации. Баку, 1998 (на азерб. языке).
4. Караев Р.М. Важность решений международных организаций в урегулировании армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта и международное право. Баку, 2012 (на азерб. языке).
5. Основные направления внешней политики Азербайджанской Республики (1991–2016). Баку, 2017 (на азерб. языке).
6. Ukraine and pro-Russia rebels sign ceasefire deal. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe>.
7. Bild: Putin's shadow government for Donbas exposed. URL: <https://www.kyivpost.com>.
8. Tom Burridge. East Ukraine ceasefire due to take effect. URL: <https://www.bbc.com/news>.
9. Whit more? Brian (26 July 2016). "The Daily Vertical: Ukraine's Forgotten War (Transcript)" rferl/orq.
10. Thursday, August 25, 2016. "Estonia at War: Special Forces with Ukrainian Combat Troops in Donbass | Donbass International News Agency". Dnnews.com.

ВІДНОСИНИ ІРАКСЬКОГО КУРДИСТАНУ З ІСЛАМСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ІРАН: ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

IRAQI KURDISTAN RELATIONS WITH ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN: POLITICS, ECONOMY AND IDEOLOGY

Кадір Асо Араз,

*аспірант кафедри міжнародних відносин
та дипломатичної служби факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

У статті висвітлюються сучасні стосунки між Ісламською Республікою Іран та Іракським Курдистаном. Показано, що вони формують один із головних напрямків зовнішніх взаємин курдської автономії. З іншого боку, стосунки з курдами в Іраку є ваговою складовою частиною регіональної політики Тегерана.

З'ясовано, що ставлення Ірану до Регіону Курдистан визначається в рамках завдань іранської політики щодо Іраку в цілому. Зроблено висновок, що прагнення курдів до незалежності суперечить інтересам теперішнього режиму в Тегерані.

Ключові слова: Іракський Курдистан, Ісламська Республіка Іран, Близький Схід, курдська меншина, шиїти, референдум про незалежність Іракського Курдистану.

В статье освещаются современные отношения между Исламской Республикой Иран и Иракским Курдистаном. Показано, что они формируют одно из главных направлений внешней политики курдской автономии. С другой стороны, отношения с курдами в Ираке являются существенной составляющей региональной политики Тегерана.

Установлено, что отношение Ирана к Региону Курдистан определяется в рамках задач иранской политики относительно Ирака в целом. Сделан вывод, что стремление курдов к независимости противоречит интересам нынешнего режима в Тегеране.

Ключевые слова: Иракский Курдистан, Исламская Республика Иран, Ближний Восток, курдское меньшинство, шииты, референдум о независимости Иракского Курдистана.

The article highlights the current relationship between the Islamic Republic of Iran and the Iraqi Kurdistan. It is shown that these relations form one of the main directions of foreign communications of the Kurdish autonomy. On the other hand, the relationship with the Kurds in Iraq is a significant component of Tehran's regional policy.

It is determined that Iran's attitude toward Kurdish autonomy is determined within the framework of its objectives toward Iraq as a whole.

It is concluded that the Kurdish desire for independence contradicts the interests of the current regime in Tehran.

Key words: Iraqi Kurdistan, Islamic Republic of Iran, Middle East, Kurds minority, Shia, referendum on the independence of Iraqi Kurdistan.

Постановка проблеми. Сьогодні основний масив території етнічного Курдистану поділено між чотирма сусідніми державами: Туреччиною, Іраком, Іраном та Сирією. Сучасне становище курдської меншини в кожній із них характеризує низка особливостей, проте єдиним курдським регіоном, що має зараз офіційно визнану політичну автономію, є Іракський Курдистан. У складних та напружених стосунках із федеральним центром Іраку курдська автономія (офіційна назва – Регіон Курдистан; часто використовується також термін Курдський регіональний уряд) подекуди діє як напівсуверенне державно-політичне утворення. Після 2003 р. Ербіль сформував розгалужену багатовекторну систему власних міжнародних відносин. Одним із її компонентів стали взаємини з потужним безпосереднім сусідом – Ісламською Республікою Іран.

Сьогодні в регіоні Близького Сходу Іран є одним з найпотужніших міжнародно-політичних гравців, що має чималий економічний потен-

ціал, сильну армію, володіє великими запасами вуглеводнів та деякими ядерними технологіями. Ісламістське шіїтське керівництво Ірану є активним учасником багатьох політичних процесів та конфліктів у регіоні. Крім того, в Ірані мешкає, у прикордонних із Іраком/Іракським Курдистаном районах, численна курдська меншина. Відтак стосунки з Іраном формують один із основних стратегічно важливих напрямків зовнішніх відносин курдської автономії. Водночас взаємини з курдами в Іраку є ваговою складовою частиною регіональної політики Тегерана. Дослідження відносин Іракського Курдистану з Іраном є необхідним для правильного розуміння актуальних політичних процесів в Іракському Курдистані та в Іраку, які переживають зараз новий етап істотних змін, для точнішого бачення курдської проблеми в цілому, глибшого аналізу загальної міжнародно-політичної динаміки у важливому з глобального погляду регіоні Близького Сходу.

Аналіз останніх публікацій. Проблема відносин курдської автономії в Іраку з Іраном досі практично не привертала спеціальної уваги українських дослідників, хоча кілька авторів й торкалися пов'язаних із нею тем. Йдеться про публікації О. Борділовської, В. Кухти [4], В. Голуба [6], Є. Сінкевич та С. Попової [16], у яких подано стислий компаративний аналіз становища курдів у різних країнах Близького Сходу, у тому числі в Іраку та в Ірані.

Натомість названа тематика висвітлювалася в низці публікацій американських, іранських, ізраїльських та російських дослідників. Зокрема, загальний аналіз місця Іракського Курдистану в політичних калькуляціях Тегерана зроблено у статті ізраїльського науковця Д. Ітчакова [22], який окреслив основні фактори, що спрямовують дії Ірану стосовно курдської автономії. У контексті свого загального аналізу іранської політики щодо «постсадамівського» Іраку питання впливу Тегерана на Іракський Курдистан порушував американець Р. Бонджерс [19]. Дослідник показав низку економічних, політичних, релігійних детермінант дій Ірану стосовно свого східного сусіда, зокрема прагнення протидіяти американському впливу у цій країні. Проблема ролі шіїтів в іранській політиці в Іраку висвітлювалася також у дослідженні Р. Робертс, авторка якого показала багатомірність та великі масштаби іранської діяльності в цій країні, хибність сподівань Вашингтона на швидке вкорінення демократичних цінностей в іракському суспільстві, яке натомість сприймає ісламістські/шіїтські апеляції Тегерана [25].

Питання про місце курдів у стратегії Ірану щодо Іраку торкнувся й іранський дослідник К. Барзегар [18]. Він зробив особливий наголос на побоюваннях Ірану щодо можливого відновлення військового потенціалу Іраку, піддав критиці антиіранську спрямованість американської політики в регіоні, підкреслив переважання в діях ІРІ прагматичних мотивів над суто ідеологічними.

Невирішені раніше частини проблеми. У цілому в українській спеціальній літературі узагальнюючого комплексного аналізу відносин Іракського Курдистану з Іраном немає. Зокрема, потребують вивчення такі аспекти проблеми, як політичні цілі сторін, їх економічна взаємодія тощо.

Метою статті є аналіз основних політичних, економічних та ідеологічних аспектів відносин Іракського Курдистану з Ісламською Республікою Іран, а також оцінка перспектив їх подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. У взаєминах Ірану та курдської автономії в Іраку кожна сторона має свою мотивацію та бачення їх майбутнього. Загальні рамки політики Тегерана щодо Іракського Курдистану визначає стратегія Ірану стосовно Іраку в цілому. У діях ІРІ щодо Іраку

можна, на наш погляд, виділити кілька основних детермінант та цілей. Їх першим визначальним фактором є суспільна пам'ять про трагічні події восьмирічної кровопролитної війни з Іраком (1980–1988 рр.), в якій країна зазнала величезних людських та матеріальних втрат. Війна залишила глибокий слід в іранському суспільстві, у свідомості політичної еліти Ірану, страх, щоб відновлений та переозброєний Ірак знов не став потенційною загрозою для Тегерана [18, с. 50; 19, с. 133].

Водночас можливий розпад Іраку є неприйнятним для Ірану сценарієм розвитку подій. Стратегічною метою Тегерана є дружній (залежний) уряд у Багдаді, досить сильний, щоб забезпечити територіальну цілісність та достатній рівень безпеки у країні, проте неспроможний здійснювати агресивну зовнішню політику [19, с. 138; 25, с. 9].

Іншою головним завданням Тегерана щодо Іраку є максимальне обмеження впливу в цій країні (як і в регіоні в цілому) США. Іранська верхівка вважає Сполучені Штати своїм ворогом, а їхню присутність на Близькому Сході, тим більше безпосередньо поруч з іранськими кордонами, – чинником, що створює велику потенційну небезпеку для Тегерана.

Помітну вагу в іранських калькуляціях має й питання світового ринку вуглеводнів, від якого економіка Ірану залежить критичним чином. Дослідники іранської політики сьогодні підкреслюють, що, хоча ісламістська ідеологія залишається важливим складовим елементом іранської зовнішньополітичної стратегії, зараз остання є набагато більш прагматичною, ніж у перше десятиліття після ісламської революції, а ідеологія виявляється підпорядкованою інтересам національної безпеки – так, як їх розуміють у Тегерані [19, с. 133; 18, с. 55]. У такому контексті вільний доступ на світові ринки нафти та вплив на них є одним із пріоритетів іранської зовнішньої політики. Між тим Ірак є одним із найбільших у світі експортерів вуглеводнів, а Іракський Курдистан – крупним нафтовидобувним регіоном.

Для досягнення названих вище основних стратегічних цілей Іран прагне впливати на Ірак за допомогою широкого спектру методів та політичних інструментів. Насамперед, зусилля Тегерана в Іраку спрямовані на іракських шіїтів, які становлять більшість, близько 60%, цілого населення цієї країни. Історично між шіїтами в Ірану та в Іраку склалися різноманітні та глибокі культурні і релігійні зв'язки. Сам Іран є єдиною на Близькому Сході країною, де шіїти домінують. У рамках офіційної ісламістської ідеології ІРІ саме цей напрямок в ісламі, який загалом сповідує приблизно 10-15 відсотків мусульман світу, вважається «істинним». Натомість від самого початку утворення Іраку влада в Багдаді була в руках представників сунітської меншості, яка намагалася

максимально обмежити політичний вплив шіїтів. Ситуації не змінило ані повалення монархії, ані встановлення диктатури «Баас».

Крах «Баас» та запровадження в Іраку основних демократичних інститутів відкрили для шіїтів можливості якісно більшого, ніж у всі попередні періоди історії незалежного Іраку, впливу на владу, фактично – для створення в Багдаді урядів шіїтської більшості, попри те, що з погляду політичної організації, ідеології та інтересів іракські шіїти не були і не є єдиними. У 2006–2007 рр. конфлікти між різними шіїтськими групами стали одним із чинників спалаху насильства в Іраку. У Тегерані переконані, що саме шіїтський уряд у Багдаді може бути для Ірану гарантією того, що Ірак не загрожуватиме його інтересам. Р. Робертс у цьому зв'язку цитувала одного з іранських посадовців, який говорив, що «так само, як вони (західні політики. – К.А.А.) кажуть, що демократії не воюють із демократіями, ми віримо, що шіїти не воюють з шіїтами» [25, с. 8].

Просуваючи свої інтереси в Іраку, Тегеран встановив зв'язки практично з усіма організаціями та угрупованнями шіїтів, частина з яких стала по суті знаряддям іранського впливу. Насамперед, йдеться про ісламістські організації та партії, що зазнавали переслідувань за баасистського режиму, і вже тоді одержували допомогу від Ірану.

Серед них – «Вища ісламська рада Іраку», «Організація Бадр», партія «Дава», рух Муктади ас-Садра та ін. На парламентських виборах в Іраку у травні 2018 р. очолюваний ас-Садром опозиційний блок «Ас-Саирун» («Альянс революціонерів за реформи») зміг, критикуючи владу за корупцію, порушуючи гострі соціальні питання, отримати перше місце, і це сьогодні робить його лідера однією з найвпливовіших політичних постатей Іраку.

За участі Ірану після 2003 р. в Іраку постали й інші ісламістські групи, наприклад, мілітаризована «Асайб ал-аль-Хак» («Ліга правовірних»). До світських, секуляристських організацій іракських шіїтів керівництво Ірану ставиться, з огляду на засадничі ідеологічні розбіжності, критично, проте має контакти і з ними [18, с. 51].

Дослідники підкреслюють, що на практиці іранську політику в Іраку реалізує зараз не стільки МЗС, скільки розвідка та агенти «Корпусу вартів ісламської революції» (КВІР), і, насамперед, його спеціального елітного підрозділу, відомого як «Сили Кудс», підпорядкованого безпосередньо «верховному лідеру» країни. Саме командувач «Кудс» генерал Касем Сулеймані вже багато років є головною постаттю Ірану в Іраку, вищим координатором шіїтської міліції, залаштунковим «брокером» шіїтської участі в політичних комбінаціях у країні [19, с. 136].

Іран, отже, прагне «диверсифікувати портфоліо» (за визначенням Р. Бонджерса) своїх політич-

них ставок в Іраку, мати широкий вибір важелів впливу на Багдад [19, с. 139; 7, с. 2]. Вочевидь, курдська меншина в Іраку, курдські партії та уряд Рєгїону Курдїстан не могли не увійти до числа контрагентів Тегерана в Іраку.

У рамках головних цілей іранської політики в Іраку специфіку дій Тегерана щодо Іракського Курдїстану визначив насамперед такий чинник, як існування значної курдської меншини в самому Ірані. На території ІРІ в кількох прикордонних з Іракським Курдїстаном північно-західних провінціях (Курдїстан, Керманшах, Ілан, Хамадан та Західний Азербайджан) а також у Тегерані мешкає, за різними оцінками, від 5 до 7,5 млн. курдів.

Названі провінції утворюють східну частину основного масиву етнічних курдських земель – Східний Курдїстан. Курди тривалий час зазнавали в Ірані політичних, культурних і мовних утисків, а сам їхній рєгїон був та багато в чому і дотепер залишається одним із найвідсталіших рєгїонів Ірану. Ісламська революція 1979 р. становища курдів на краще не змінила. У рамках ісламістської доктрини аятоли Хомейні національні прагнення курдів відкидалися; виступи курдів, викликані поваленням в Ірані монархії, було придушено. У 1980-х – 1990-х рр. іранські агенти убили за кордоном кількох лідерів курдської опозиції, в тому числі А. Хасемлу та С. Шарафканді [22, с. 10].

Сьогодні в Іранському Курдїстані діє кілька підпільних політичних груп, що борються за надання йому широкої автономії: Демократична партія Іранського Курдїстану (ДПІК), Об'єднана партія Іранського Курдїстану, Партія вільного життя Курдїстану («Пейжак», чи «Пежак»). Базою ДПІК є зараз територія Рєгїону Курдїстан. Пов'язані з нею партизанські групи скоюють напади на урядові сили в Ірані [10; 26]. Збройну боротьбу з іранською владою веде також «Пейжак», що вважають філіалом турецької Робітничої партії Курдїстану [2, с. 69; 8, с. 68].

Реформаторські кола у вищому керівництві ІРІ намагалися, долаючи спротив націоналістично налаштованих консерваторів, робити кроки з визнання та розширення прав меншин. У ході своєї виборчої кампанії широко апелював до меншин, у т. ч. курдів, чинний президент Ірану Хасан Роухані, обіцяючи залучати їх до органів влади, забезпечити викладання рідною мовою у школах та ін. [15, с. 65]. Проте, попри деякі позитивні зрушення, радикальних змін у політиці Тегерана щодо курдської меншини в останні роки не відбулося. Іранська влада, насамперед КСІР, широко застосовує репресії проти курдів, піддає заарештованих тортурам, використовує смертну кару за політичними, по суті, вироками. Відтак ставлення іранського керівництва до політичних прагнень Іракського Курдїстану зумовлює, насамперед, побоювання, щоб його здобутки не стали стиму-

лом для національних аспірацій курдів в Ірані. Із погляду Тегерану, найгіршим варіантом було б перетворення Іракського Курдистану на незалежну державу, проте Іран також завжди виступав проти розширення рівня автономії Регіону Курдистан. Крім того, в Тегерані вважають небезпечною й імовірну перспективу союзу незалежного Іракського Курдистану із США та Ізраїлем [18, с. 52].

У руслі загальної стратегії максимального поширення іранського впливу в Іраку в усіх сферах суспільного, політичного та економічного життя Тегеран намагається будувати взаємини з курдами в такий спосіб, щоб Іракський Курдистан, по-перше, став одним із елементів іранського впливу на уряд у Багдаді та в регіоні в цілому, і по-друге, не робив спроб відокремлення від Іраку.

Іран встановив контакти з багатьма курдськими партіями, але особливо тісними є стосунки з Патріотичним союзом Курдистану (ПСК), що мають давню історію. Ще у 1980-х рр. його мілітаризовані структури отримували від Ірану зброю для боротьби з С. Хусейном, а під час курдської міжусобної війни у 1990-х Тегеран підтримував Сулейманію, тодішню цитадель прибічників Талабані. Після 2003 р. деякі лідери ПСК відверто висловлювалися за розвиток взаємин Іракського Курдистану, насамперед, з Іраном, а не Туреччиною [24, с. 117]. Іран співпрацював із «пешмерга» ПСК у ході війни з ІДІЛ, зокрема, надаючи їм зброю, якою не дуже хотів «ділитися» Ербіль. Натомість сили ПСК допомагали іранцям у репресивних діях проти Демократичної партії Іранського Курдистану [24, с. 117].

Водночас Тегеран налагодив контакти і з найвпливовішою в Іракському Курдистані Демократичною партією Курдистану (ДПК) та родиною Барзані; до прикладу, в січні 2014 р. іранські представники в ролі посередників доклали зусиль для виведення з глухого кута процесу формування нового уряду Регіону Курдистан [24, с. 116].

Прагнучи впливати на Багдад, Іран спрямував чималі зусилля на розбудову широкомасштабних економічних стосунків з Іраком. Зокрема, у 2008–2009 рр. у ході кількох зустрічей на вищому рівні іранських та іракських посадовців (візитів до Ірану президента Іраку Дж. Талабані, прем'єр-міністра Н. аль-Малікі, поїздки в Багдад президента Ірану М. Ахмадінежада 2 березня 2008 р.) країни підписали кілька меморандумів, що стосувалися співпраці в енергетичній та транспортній сферах, галузі сільського господарства, створення вільних економічних зон та ін. Тоді ж Іран отримав від Іраку пільговий кредит на суму близько 1 млрд. дол. [7; 11]. На початку січня 2011 р. Тегеран відвідав тодішній глава уряду Регіону Курдистан Б. Саліх, який зустрівся із президен-

том Ірану Ахмадінежадом, спікером іранського парламенту А. Ларіджані, іншими високопосадовцями. Серед інших тем обговорювалися шляхи зміцнення торгово-економічних стосунків Ірану з Іракським Курдистаном [5; 17, с. 3].

У ході економічного просування Ірану в Іраку саме торговельно-економічні стосунки з Іракським Курдистаном посіли перше місце. Їх головним центром стала Сулейманія. Важливу роль у розвитку економічних взаємин традиційно відіграють курдські підприємці, що є основними посередниками у проникненні іранського бізнесу в Ірак. Зокрема, цьому сприяли «Торговельна організація провінції Курдистан», Торговельно-промислова палата Сененджа та ін. [12, с. 2]. У 2004 р. в Іракському Курдистані уперше почали роботу іранські банки (Комерційний та Експортний). Загалом у 2000-х рр. товарообіг між Іраном та Регіоном Курдистан постійно зростає. Наприклад, якщо у 2007 р. експерти оцінювали його приблизно в 1 млрд. дол., то у 2011 р. він становив, за даними іранського консульства в Ербїлі, близько 5 млрд. дол. [12, с. 6], а у 2015 р. оцінювався у приблизно 6 млрд. дол. [24, с. 119]. Зауважимо, що 2010 р. загальний товарообіг між Іраном та Іраком становив близько 8 млрд. дол., хоча, можливо, ці цифри є заниженими, оскільки, зокрема, не враховували досить значного обсягу контрабандної торгівлі між країнами [17, с. 6]. Таким чином, на Іракський Курдистан припадало значно більше половини цілої торгівлі ІРІ з Іраком.

Ербїль та Тегеран активно розвивають стосунки в енергетичній, насамперед нафтогазовій, галузі. У квітні 2014 р. уряд Регіону Курдистан уклав з іранцями угоду про будівництво нафтопроводу та газопроводу з території Іракського Курдистану до Ірану, а в лютому 2015 р. іранські та курдські посадовці обговорювали можливість будівництва транскордонної залізниці між Сулейманією і Керманшахом [24, с. 119]. Із РК до Ірану здійснюється (за допомогою автоцистерн) доволі значний експорт сирової нафти. Зауважимо, що угоди між Іракським Курдистаном та Іраном щодо вуглеводнів викликають, як і в разі самостійних угод курдів з іншими іноземними партнерами, рїшучі заперечення з боку Багдада.

У загальному балансі торгівлі з Іраном Регіон Курдистан постає переважно імпортером іранських товарів, асортимент яких є дуже широким. Натомість експорт звідти до Ірану порівняно невеликий. Тому із суто економічного погляду Іран, як не дивно, виявляється більш залежною стороною, оскільки Іракський Курдистан у принципі може, хоча і не без певних незручностей, замінити іранський імпорт товарами з інших країн, насамперед Туреччини.

В економічних зв'язках Ірану та РК важливе місце посіла прикордонна торгівля, яка фактично

має міжкурдський характер. Російський дослідник Н. Мосаки вважає, що в такий спосіб відбувається процес економічної інтеграції, формування на сході етнічного Курдистану (маючи на увазі Регіон Курдистан в Іраку та Іранський Курдистан) єдиного економічного простору. Його істотним аспектом є транзитні можливості РК, що сполучає курдські райони Ірану та Турецький Курдистан [12, с. 3, с. 7].

Сьогодні курдська автономія в Іраку здійснює чималий вплив на курдський регіон Ірану через поширення там курдської преси, книг, телевізійні програми курдською мовою та ін. Загалом, попри репресивні заходи, контроль центральної влади Ірану у Східному Курдистані є відносно слабким, і населення регіону все більшою мірою орієнтується на сусідній Регіон Курдистан, ніж на далекий Тегеран [2, с. 77]. Територія Іракського Курдистану виконує роль порівняно безпечного «тилу» для деяких курдських політичних групи з Ірану. Наприклад, у липні 2012 р. в Ербілі відбувся з'їзд представників 39 курдських партій [2, с. 72].

Попри чималі бонуси від швидкого розвитку економічних взаємин та широкі контакти курдських політиків з Іраном, такі фактори, як побоювання Тегерана щодо можливостей впливу курдської автономії в Іраку на курдів в Ірані, ідеологічні відмінності між загалом світською курдською автономією та фундаменталістським режимом Ісламської Республіки Іран, тісна співпраця Іракського Курдистану з американцями, неофіційні дружні стосунки регіону з Ізраїлем, ставка Ірану на шіїтів, що серед курдів-мусульман є меншістю, визначили чималий потенціал для розбіжностей та навіть конфліктів між Ербілем та Тегераном.

Зокрема, дуже напружені стосунки склалися між курдами та підконтрольними Ірану шіїтськими мілітаризованими формуваннями, зокрема, створеними для боротьби з т. зв. «Ісламською державою». На тлі ворожості «халіфату» до ІРІ його швидке просування в Іраку у 2014 р. стало для Тегерану нагодою та стимулом консолідувати насамперед «силову» складову свого впливу в цій країні. Під час колапсу іракських «офіційних» збройних сил улітку 2014 р. для відсічі «ІДІЛ» кілька десятків груп переважно шіїтських ополченців (хоча також і окремих сунітських, езидських та християнських) об'єднали в «Сили народної мобілізації» (СНМ), або «Аль-Хашд аш-Шаабі», фактично підконтрольні Касему Сулеймані та підтримані Іраном. Іракський уряд легалізував їх, тимчасово включивши до складу збройних сил. Шіїтське ополчення зіграло вирішальну роль у порятунку Багдада від «ІДІЛ». Водночас його бойовиків звинувачують у численних вбивствах полонених та підозрюваних у співпраці з «халіфатом» беззбройних сунітів [20, с. 2].

Посилення підтримуваного Іраном шіїтського ополчення, деякі загони якого стали фактично на шлях криміналу, викликало серйозне занепокоєння курдів. Повідомляли, зокрема, про те, що шіїтські бойовики встановили блокпости на дорозі між РК та Багдадом і викрали задля викупу кілька курдських водіїв вантажівок. У жовтні 2014 р. бойовики з «Асайіб аль-ал-Хак» захопили в заручники двоюрідну сестру віце-прем'єра курдського уряду і вимагали викуп у 1,7 млн. дол. [24, с. 120]. У 2015 р. відбувалися збройні сутички між «пешмерга» та шіїтськими бойовиками у м. Туз Хурмату, викликані актами насильства останніх щодо місцевих арабів-сунітів та туркоманів. (Це місто є одним із тих, щодо входження якого до складу курдської автономії точилася багаторічна суперечка між Ербілем та Багдадом).

У лютому 2015 р. близько п'яти тисяч шіїтських бойовиків із СНМ створили базу в кількох милях від Кіркука, стратегічно важливого для курдської автономії та найбільшого зі спірних міст. Лідери шіїтських мілітарних формувань висловлювалися категорично проти курдського контролю над Кіркуком, по суті, погрожуючи курдам. У березні 2015 р., у розпал боротьби з «халіфатом», Масрур Барзані, шеф розвідувальної служби Регіону Курдистан, заявляв, що те, що уряд Іраку надто покладається на шіїтських ополченців, може згодом призвести до проблеми більшої, ніж ІДІЛ [24, с. 119]. Як показали майбутні події, побоювання курдів були не даремними.

Протести в Іракському Курдистані викликали деякі шовіністичні заяви іранців щодо курдів. Наприклад, у травні 2014 р. департамент закордонних справ уряду РК викликав іранського генерального консула в Ербілі через розміщену на сайті консульства статтю, де Іран називали «справжньою великою батьківщиною курдів», а курдську мову – діалектом перської. У грудні 2015 р. чимало курдів протестували проти зневажливих зауважень іранської агенції новин на адресу тодішнього президента Регіону Курдистан Масуда Барзані [24, с. 119].

2017 р. гостру кризу у курдсько-іранських стосунках спричинив намір курдів провести референдум щодо незалежності Іракського Курдистану. Щоб змусити курдів відмовитися від голосування, іранці намагалися використати свої давні тісні контакти з керівництвом ПСК та розбіжності між останнім та ДПК стосовно референдуму. Ініціатива проведення голосування щодо незалежності належала М. Барзані, лідеру ДПК, натомість значна частина ПСК вважала її принаймні такою, що є не на часі. Це публічно визнавав, зокрема, представник ПСК у Москві Асо Талабані [1, с. 2]. Відомо, що у квітні 2017 р. у Сулеймані Касем Сулеймані переконував лідерів ПСК відмовитися від підтримки ініціативи М. Барзані [22, с. 14].

Із різко критичними заявами щодо наміру курдів в Іраку виступали представники проіранських шіїтських організацій та груп. Наприклад, Хаді аль-Амірі, лідер «Бадр», говорив, що референдум призведе до кровопролиття та громадянської війни, а Каїс Казалі, командир ополченців з «Асайїб аль-ал-Хак», заявляв, повторюючи одну з основних тез іранської пропаганди, що референдум є частиною «ізраїльської змови» [22, с. 14]. Іранські посадовці у своїх заявах із приводу референдуму наголошували, що він нелегітимний, дестабілізує обстановку в Іраку, загрожує країні спалахом насильства. У самому Ірані, де курди-суніти в цілому схвально сприйняли ідею плебісциту в сусідньому Іракському Курдистані, офіційна пропаганда змогла налаштувати проти нього курдів-шіїтів із провінції Керманшах, в якій Тегеран багато років здійснював політику «витіснення» курдської національної ідентичності релігійною (шіїтською) [22, с. 14].

Зрештою, референдум, на якому понад 92 відсотки учасників проголосували за відокремлення від Іраку, відбувся 25 вересня 2017 р. Проте він не призвів ані до незалежності, ані до жодних позитивних зрушень у становищі курдської автономії. Важким ударом по ній стало захоплення, 16 жовтня 2017 р., Кіркука урядовими силами, що діяли спільно із проіранськими бойовиками із «Сил народної мобілізації». Незабаром курди також втратили контроль над деякими іншими населеними пунктами, зокрема, містом Туз-Хурмату, де проіранські загони скоїли численні акти мародерства та насильства над мирними мешканцями. Близько 180 тисяч курдів стали біженцями, і чимало з них досі не можуть чи бояться повернутися у свої домівки [13; 14; 3].

У протидії спробі курдів зробити «ривок» до незалежності Тегеран, попри відмінні підходи в інших питаннях, діяв спільно з Анкарою. Зокрема, на зустрічі з президентом Туреччини Р. Ердоганом на початку жовтня 2017 р. про необхідність спільних дій обох країн проти можливого відокремлення регіону Курдистану від Іраку говорив духовний лідер Ірану аятола Алі Хаменеї [9].

Під потужним узгодженим тиском Багдада та майже всіх своїх закордонних партнерів Іракський Курдистан мав відкласти проголошення незалежності на невизначений термін і фактично погодитися зі статус-кво. Кроки курдського регіонального уряду, спрямовані на деескалацію ситуації, спонукали і Тегеран послабити тиск на Ербіль, зокрема

відкрити закриті після голосування прикордонні переходи [21]. Ці заходи раніше досить відчутно вдарили не лише по економіці Регіону Курдистан, але й завдали збитків іранській господарці, насамперед прикордонних із Іраком курдських районів. При цьому іранський імпорт швидко почали заміщати товари з Туреччини, яка залишила свій кордон з Іракським Курдистаном відкритим [21].

За умови відмови курдів від незалежності Іран декларує готовність й надалі розвивати економічну співпрацю з Іракським Курдистаном. У січні 2018 р. на зустрічі глави уряду РК Н. Барзані з президентом Ірану Хасаном Роухані у Тегерані йшлося про необхідність тіснішої економічної співпраці регіону з Іраном, нові іранські інвестиції в економіку курдської автономії. Повідомлялося також про плани відкриття трьох нових прикордонних переходів, що мало б посприяти розвитку регіональної торгівлі [21].

Висновки. Іран прагне підпорядкувати взаємини з курдами в Іраку цілям своєї політики щодо курдів на власній території, а також завданням стратегії щодо Іраку в цілому, спрямованій на досягнення максимально можливого впливу на Багдад. Піддаючи утилкам курдську меншину, Тегеран вважає незалежність Іракського Курдистану небезпечним для своїх інтересів сценарієм розвитку подій і використовує протиріччя між курдськими політиками, спираючись при цьому насамперед на свою економічну та політичну присутність у прикордонній з Іраном частині РК.

Для Іракського Курдистану взаємини з Іраном є досить важливими з економічного погляду. У політичному вимірі стосунки з Тегераном вписуються у стратегію збільшення та диверсифікації системи міжнародних партнерств автономії. Попри відмінні політичні та ідеологічні орієнтири, політична вага Тегерана робить діалог із ним необхідним для Ербіля. Водночас, хоча сьогодні незалежність Іракського Курдистану знаходиться «за горизонтом» реальних політичних перспектив, вона потенційно є найбільшою проблемою у курдсько-іранських стосунках. У «загальнокурдській» проекції інтереси Іракського Курдистану та теперішнього режиму у Тегерані виглядають малосумісними. Їх майбутню динаміку визначатимуть як глобальні чинники, насамперед американо-іранські стосунки, так і розвиток подій у самому Іраку, де шіїтський/іранський чинник є сьогодні дуже потужним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беленькая Марианна. Разделенный Курдистан. Кто освоит и как продаст нефть Киркука. URL: http://kurdistanru/print/2017/10/21articles-30899_Razdelennyj_Kurdisran.html.
2. Бобкин Н.Н. Положение курдского меньшинства в Иране // Курдский фактор в региональной геополитике (Материалы круглого стола в ИМЭМО РАН 11.03. 2015 г.). Москва : ИМЭМО РАН, 2015. С. 69–81.
3. Более 10000 ВПЛ не хотят возвращаться из Курдистана в Туз-Хурмату. URL: https://kurdistan.ru/2018/11/20/news-34245_Volee_10_000_VPL...
4. Борділовська О.А., Кухта В.В. Моделі врегулювання курдської проблеми: досвід чотирьох близькосхідних країн // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. № 86. Київ, 2014. С. 397–403.
5. Вартанян А.М. Ирак в роли нового регионального союзника Ирана? URL: https://Kurdistan.ru/print/2011/01/14/medium.articles-8686_irak_v-rolj_novogo...html.
6. Голуб В. Становище курдської меншини на території Туреччини, Іраку, Ірану та Сирії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Міжнародні відносини». 2010. Вип. 2. С. 154–163.
7. Задонский С.М. Ирано-иракские отношения на современном этапе. URL: [http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/31-07-09/a.htm/кеш від гугл/](http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/31-07-09/a.htm/кеш%20від%20гугл/).
8. Иванов С. Иракский Курдистан на современном этапе (1991–2011). Монография. Москва: ИМЭМО РАН, 2011. 86 с.
9. Иран призвал Турцию противостоять независимости Иракского Курдистана. URL: <https://iz.ru/654435/2017-10-04/iran-prizval-turciiu>.
10. Иранская курдская вооруженная оппозиция атаковала иранских солдат. URL: https://kurdistan.ru/print/2018/11/19/medium/news-34239_Iranskaya_kurdsкая.html.
11. Месамед В. Визит президента ИРИ М. Ахмадинежада в Ирак. Москва: Институт Ближнего Востока, 2008. URL: www.iimes.ru/rus/stat/2008/17-03-08c.htm.
12. Мосаки Н.З. Экономические отношения Ирана с Иракским Курдистаном. URL: www.iimes.ru/?p=14060&print=1.
13. Понад сто тисяч курдів залишили іракське місто Кіркук. URL: www.eurointegration.com.ua/news/2017/10/19/70722513/view.
14. Премьер-министр Курдистана раскритиковал молчание международного сообщества в отношении преступлений ополченцев в Туз Хурмату. URL: http://kurdistan.ru/2017/11/28/news-31230-Premier-ministr_Kurdi.html.
15. Раванди–Фадаи Л.М. Иранские курды на современном этапе развития // Курдский фактор в региональной геополитике (Материалы круглого стола в ИМЭМО РАН 11.03. 2015 г.). Москва: ИМЭМО РАН, 2015. С. 62–68.
16. Сінкевич Є.Г., Попова С.М. Курдська проблема на рубежі ХХ–ХХІ століть // Історичний архів. 2010. С. 98–101.
17. Смержевська А.Г. Місце післявоєнного Іраку у зовнішній політиці Ісламської Республіки Іран // Міжнародні відносини. Серія «політичні науки». № 10. 2016.
18. Barzegar K. Iran's Foreign Policy in Post-Invasion Iraq // Middle East Policy. Vol. XV. # 4, Winter, 2008. P. 47–58.
19. Bongers Rob. Iran's foreign policy toward post-invasion Iraq // Journal of Politics and international studies. Vol. 8, Winter 2012/13. P. 124–160.
20. Galbraith Peter W. Why the Kurds are Paying for Trump's Gift to Iran? URL: www.nybooks.com/daily/2017/11/02/kurds-pay-for-trump's.../?printpage=true.
21. Iran, Iraqi Kurdistan to bolster trade. URL: <https://financialtribune.com/article/domestic-economy/82326/iran-iraqi-kurdistan-look...>
22. Itzhakov Doron. Conflicting interests: Tehran and the national aspiration of Iraqi Kurds // The Begin-Sadat Center for Strategic Studies. Bar-Ilan University. December, 2017. 21 p.
23. Meet the Iranian General who Orchestrated Iraqi Kurdistan's Collapse. URL: www.albawa.com/news/original-iranian-general-orchestrated-iraqi-kurdistan-collapse-1037484.
24. Nader A., Hanauer L., Allen B., Scotten A. Regional Implications of an Independent Kurdistan. Rand Corporation, 2016. 179 p.
25. Roberts Rachel. Iraqi Shiites and Iran: The Bush Administration Failed Predictions About the Iraq War. December, 2016. Political Science. 118 p.
26. Zagros Eagles kill, injure Iranian forces in Baneh: PDKI. URL: <http://www.rudaw.net/English/middleeast/iran/17112018>.

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ У СЛОВАЧЧИНІ: ОСНОВНІ ФОРМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

POLITICAL PARTICIPATION IN SLOVAKIA: THE MAIN FORMS AND TRENDS OF DEVELOPMENT

Ключкович А.Ю.,

кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету

У статті проаналізовано основні форми, інституційні механізми та проблеми політичної участі в Словацькій Республіці. Наведено дані репрезентативних соціологічних досліджень, які показують динаміку реальної та потенційної участі словаків у суспільно-політичних процесах. Проаналізовано електоральну активність громадян Словаччини в різних видах виборів і референдумах. Зафіксовано довготривалий тренд зниження ступеню політичної участі та електоральної активності громадян. Акцентовано увагу на причинах слабого зацікавлення громадян у використанні механізмів партисипативної демократії в Словаччині.

Ключові слова: Словаччина, політична участь, партисипативна демократія, електоральна активність, демократична трансформація.

В статье проанализированы основные формы, институциональные механизмы и проблемы политического участия в Словацкой Республике. Приведены данные репрезентативных социологических исследований, которые показывают динамику реального и потенциального участия словаков в общественно-политических процессах. Проанализирована электоральная активность граждан Словакии в различных видах выборах и референдумах. Зафиксирован длительный тренд снижения степени политического участия и электоральной активности. Акцентировано внимание на причинах слабого интереса граждан к использованию механизмов партисипативной демократии.

Ключевые слова: Словакия, политическое участие, партисипативная демократия, электоральная активность, демократическая трансформация.

The main forms, institutional mechanisms and problems of political participation in the Slovak Republic are analyzed in the article. The data of representative sociological researches are presented. They show the dynamics of the real and potential participation of the Slovaks in social and political processes. The electoral activity of Slovak citizens in various types of elections and referendums is analyzed. A long-term trend for reducing the degree of political participation and electoral activity has been recorded. The article shows the reasons for the lack of interest of citizens in using the mechanisms of direct democracy in the Slovak Republic.

Key words: Slovakia, political participation, participatory democracy, electoral activity, democratic transformation.

Постановка проблеми. Колапс комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи на межі 1980–1990-х рр. відкрив можливості для інституціоналізації механізмів політичної участі громадян на різних рівнях публічних відносин. Під впливом «революційної ейфорії» словацьке суспільство з оптимізмом включилося в розбудову демократичного простору, асоціативно підтримуючи його плюралізм у різних сферах, активно беручи участь у виборах до представницьких структур. Демократичні процеси в період ранньої трансформації супроводжувалися масовою політичною участю, високою електоральною явкою, зростанням інтересу до політики в цілому.

Але через кілька років різкий підйом змінився довготривалим спадом активності, що виразно проявилось, насамперед, в електоральному процесі. Порівняльні дослідження підтверджують, що політична участь (електоральна активність) громадян країн «нової демократії» є нижчою, аніж у демократично розвинутих країнах, і часто конкурує з політичною апатією. Дослідники поясню-

ють ці відмінності комплексом чинників, насамперед, недоліками політичної соціалізації за часів комуністичного режиму, відсутністю партисипативного досвіду, нерозвиненістю громадянського суспільства, труднощами процесу трансформації та ін. [10, с. 868].

У 1990-х рр. Словаччина зіткнулася з цілим рядом труднощів перехідного періоду, які по-різному позначилися на суспільних очікуваннях і сприйнятті змін. Не заперечуючи необхідність системних перетворень, значна частина словацького суспільства критично сприйняла спосіб їх реалізації, що поступово посилювало песимізм, апатію і недовіру до політичних еліт та інститутів демократії. Тим не менш, у 1997–1998 рр. суспільство спромоглося на масову мобілізацію і захист демократії в контексті авторитарних загроз. Подальші демократичні перетворення дозволили успішно реалізувати євроінтеграційний курс. Але в аспекті політичної участі в 2000-х рр. Словацька Республіка (далі СР) демонструє складні та неоднозначні тенденції, які представляють дослідницький інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема політичної участі в Словаччині через свою складність користується особливою увагою науковців, передусім словацьких, які в рамках теоретичних і прикладних досліджень висвітлюють різні аспекти електоральної поведінки, громадянського активізму, локальної демократії. Соціологічний вимір громадянської участі, який є важливим для розуміння динаміки та векторів політико-культурної трансформації словацького суспільства, відображений у працях М. Бутори, З. Буторової, О. Гіарфашової, Г. Месежнікова, О. Плавкової. Порівняльний аналіз особливостей політичної участі громадян Словаччини в центрально-європейському контексті здійснений у дослідженнях К. Враблікової, Г. Зеленько, П. Кулашіка, М. Лендшел. Участь словацьких громадян перебуває у фокусі постійної уваги науково-дослідницьких інституцій (Соціологічний інститут та Інститут політичних наук Словацької академії наук, Інститут публічних питань, Агенція «FOCUS» та ін.).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз основних форм, динаміки та тенденцій розвитку політичної участі (зокрема електоральної активності) в Словацькій Республіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична участь як динамічна характеристика активності громадян є важливою для розуміння політичних процесів, які протікають в умовах як стабільних демократій, так і перехідних політичних систем. У розвинутих демократичних країнах політична участь є дієвим механізмом взаємодії індивіда та влади, інструментом впливу громадян на функціонування політичної системи та процес вироблення політичних рішень. «Громадянська участь є серцем демократії, без здатності громадян вільно брати участь у процесі управління демократія є неможливою», – переконують С. Верба, К. Шлозман, Г. Бреді [9, с. 1]. Ступінь політичної участі залежить від комплексу чинників, і передусім, від того, наскільки дієвим сприймають громадяни свій вплив на процес прийняття політичних рішень, на формування і функціонування представницьких інститутів.

Формуючою основою інституціоналізації механізмів партисипативної демократії є нормативно-правове закріплення основних форм участі громадян. Законодавство СР передбачає різні інституційні форми участі громадян в управлінні державою. Стаття 30 Конституції СР зазначає, що «громадяни мають право брати участь в управлінні публічними справами безпосередньо або шляхом вільного вибору їх представників» [8]. В абз. 4 цієї ж статті зафіксовано, що «громадяни на рівних умовах мають доступ до виборних та інших публічних функцій» [8]. Ці конституційні

положення закладають вихідні позиції для участі громадян у рамках визначених механізмів прямої та представницької демократії.

Можливості для реалізації громадянами своєї політичної волі з обрання представницьких органів передбачені в рамках комунальних, регіональних, парламентських, президентських виборів і виборів до Європейського парламенту. У статті 30 Конституції СР зазначено, що «виборче право є загальним, рівним і прямим і здійснюється таємним голосуванням» [8].

Центральним інститутом прямої демократії визначено загальнодержавний референдум, якому відведено окремий розділ у главі 5 Конституції СР. Пряма демократія на рівні територіального самоврядування закріплена в ст. 67, відповідно до якої інституціоізованими формами участі на місцевому рівні є збори жителів муніципалітету, місцевий референдум і референдум на території вищої територіальної одиниці [8].

У Конституції СР також закріплено положення, які формують засади та гарантії політичної участі. У розділі 3 «Політичні права» гарантується свобода слова і право на інформацію (ст. 26), право на петиції (ст. 27), право на зібрання (ст. 28), право вільно об'єднуватись (ст. 29) та ін. Також залучення громадськості з формального погляду врегульоване низкою законів («Про муніципальний устрій», «Про вільний доступ до інформації», «Про підтримку регіонального розвитку» та ін.).

Попри конституційно-правове закріплення механізмів партисипативної демократії, в політичній і електоральній практиці виникає питання стосовно того, наскільки громадяни готові та використовують можливості для активності в рамках інституціоналізованих форм участі, наскільки участь є стійким елементом політичної культури словацького суспільства.

У контексті розуміння змісту, динаміки та форм громадянської участі у Словаччині ілюстративними є результати емпіричних досліджень, які здійснювалися дослідницькими структурами впродовж 1994–2016 рр. (FOCUS, COPART-KVSBK, IVO). Для дослідження реалізованої і потенційної громадянської участі словаків було виокремлено чотири факторові виміри та відповідні форми політичної участі:

1) політичні акції на базі індивідуальних ініціатив (висунення кандидатури на публічну посаду, робота в політичній партії, звернення до посадової особи, участь у громадських слуханнях, дебатах і переговорах);

2) участь у масових громадських акціях (участь у виборах, благодійних акціях, підписання петицій, долучення до вирішення муніципальних проблем);

3) протестні акції (участь у демонстраціях, протестах, мітингах та ін.);

4) долучення до публічних дискусій і вирішення проблем (участь у Інтернет-дискусіях з публічних питань, висловлення позиції у медіа, участь у роботі неурядових організацій, участь в обговоренні законодавства) [3, с. 454].

Відповідно до вказаних вище форм було емпірично зафіксовано значне зниження ступеня реальної і потенційної участі словаків у суспільно-політичних процесах в 2000-х рр. у порівнянні з 1990-х рр. У таблиці показано відмінності між окремими формами реалізованої та потенційної громадянської участі в період 1994–2016 рр.

Соціологічні дані засвідчують, що в 2000-х рр. значно послабилися досвід і бажання громадян брати участь у різних видах виборів, у петиційних і благодійних акціях, у вирішенні муніципальних проблем. Звузилося коло тих громадян, які брали участь в акціях протесту, а також тих, які були задіяні у профспілковій роботі, працювали на партію або були кандидатами на публічну посаду. Порівняно з 2008 р. зростання показників було зафіксовано тільки щодо активності в Інтернет-дискусіях і зверненнях до публічного діяча з метою сприяння у вирішенні певної проблеми. Згідно з опитуваннями IVO, якщо у 2008 р. 13% респондентів не мали досвіду громадянської участі, то в 2016 р. їх кількість склала 25%. Але водночас мотивація респондентів до майбутньої участі за цей період не знизилася [5, с. 76].

На сучасному етапі потенціал громадянської участі словаків залишається відносно низьким, як і оцінка ними важливості права на партисипацію, що перебуває в інверсійному зв'язку із соціальними правами, які є більш значимими для громадян, оскільки слабше забезпечуються [4, с. 372].

Нові можливості, але водночас і нові ризики для політичної активності створює Інтернет-комунікація. Зокрема, фіксується зростання нетолерантності, розпалювання ненависті, поширення радикальних ідей через соціальні мережі. Анонімність Інтернет-комунікації особливо активізує представників радикальних, екстремістських поглядів, які в Словаччині перейшли з ві-

туального до реального політичного простору (Котлеба – НІП НШ).

Важливим чинником участі є інтерес до політики, який у словацьких громадян є нестійким і амбівалентним. Дослідження в рамках проекту «Громадянство і партисипація в Словаччині, листопад 2008» зафіксувало відносно зростання інтересу до політики порівняно із сер. 1990-х рр. Більше половини респондентів декларували певну зацікавленість політичними подіями як міжнародного, загальнодержавного, так і комунального рівнів. Водночас більшість респондентів визнали, що не є політично компетентними, але в порівнянні з 1990-ми рр. кількість таких дещо знизилася (53% проти 62%) [3, с. 464]. У цьому контексті З. Буторова та О. Гіарфашова підкреслюють цікаве протиріччя між зростанням політичної обізнаності та ослабленням громадянської активності, оскільки краще розуміння політичних подій автоматично не призводить до зростання рівня громадянської участі, а в деяких випадках може бути, навпаки, демобілізуючим [3, с. 464].

Упродовж тривалого часу емпірично фіксується високий ступінь інституціонального та індивідуального відчуження словацьких громадян. Соціологічні заміри 2005, 2014 рр. за різними параметрами фіксували значну кількість респондентів, критично налаштованих до словацьких політиків і політики загалом (від 50 до 70%) [4, с. 380–382]. Не вселяють оптимізму і результати досліджень Global Competitiveness, згідно з якими з 34 країн ОЕСД Словаччина у 2016 р. була передостанньою за довірою громадян до діючих політиків [7]. Недовіра до конкретних політиків, владних діячів ретранслюється на публічні інституції, що апріорно створює для багатьох громадян бар'єр для активної участі. Ослаблення партисипативного потенціалу в 2000-х рр. може бути пов'язано з послабленням поляризації політичної сцени та інтеграцією Словаччини в ЄС і НАТО, що зменшило соціальну напругу і загрози для демократичного розвитку.

Водночас словацьке суспільство залишається й надалі чутливим до резонансних суспільно-

Таблиця 1

**Співвідношення реалізованої та потенційної участі словаків в період 1994–2016 рр.
(% активних в минулому : % допускаючих участь у майбутньому) [5, с. 75]**

Форма участі	1994 р.	2004 р.	2008 р.	2016 р.
Участь у виборах	84 : 87	82 : 84	78 : 85	59 : 71
Підписання петицій	40 : 66	49 : 66	50 : 74	41 : 66
Долучення до вирішення муніципальних проблем	40 : 72	38 : 70	36 : 64	20 : 58
Звернення до публічного діяча (старости, депутата)	37 : 72	35 : 68	11 : 37	17 : 49
Участь в Інтернет-дискусіях на публічну тему	--	--	7 : 23	12 : 31
Участь у публічному мітингу чи поході	42 : 54	31 : 41	18 : 36	10 : 39
Робота в політичній партії	13 : 33	10 : 19	7 : 18	2 : 16
Кандидування на публічну посаду	10 : 22	6 : 17	5 : 17	2 : 14

політичних проблем, зважаючи, який імпульс для багатотисячних протестів і масової мобілізації спричинили корупційні скандали в 2011–2012 рр. (т.зв. «афера Горила», «Sasanka») та вбивство журналіста Я. Куціака в 2018 р. У цих випадках протестна участь була своєрідним клапаном, що вибухово вивільнила незадоволення активної громадянськості. Але відсутність конкретних результатів і бажаних змін знову посилює громадську пасивність і песимізм.

Важливим чинником політичної участі є відношення влади до політичної активності громадян, до комунікації з громадянським суспільством. Попри проголошення курсу на розбудову демократії та створення умов для розвитку громадянського суспільства, урядові підходи різнилися в цьому питанні. За часів прем'єрства В. Мечіара відносини з громадським сектором були ворожими і конфліктними; конструктивністю і приязністю не відзначалися відносини з активними громадянами і під час урядування Р. Фіцо. Кроки до підтримки та співпраці з «третім» сектором активно здійснювались за урядування М. Дзурінди та І. Радічової, що загалом сприяло розвитку структур громадянського суспільства.

Основоположним проявом політичної партисипації в умовах репрезентативної демократії є участь у виборах і вираження підтримки конкретній партії чи кандидату. У перехідних суспільствах вибори до представницьких структур є рушієм перетворень, механізмом легітимації та індикатором демократичного розвитку.

Інституційними каналами електоральної участі громадян Словаччини є комунальні, регіональні, парламентські, президентські вибори та вибори до Європейського парламенту. Електоральна активність у різних типах виборів в Словаччині суттєво різниться: впродовж 1990–2018 рр. середній показник електоральної явки в парламентських виборах склав 71,3%, у президентських – 53,7%, в комунальних – 52%, в регіональних – 20,7% і у виборах до Європарламенту – 16,6% [6]. Вищевказані відмінності значною мірою зумовлені особливостями сприйняття словаками важливості для них відповідного політико-владного рівня та їх зацікавленості в змінах його складу.

Надзвичайно низькою є електоральна участь словаків у регіональних і наднаціональних виборах. У виборах до представницьких органів самоврядних країв беруть участь менше третини виборців. Середній показник електоральної явки в регіональних виборах впродовж 2001–2017 рр. склав 20,7%. У 2005 р. у другому колі крайових виборів було зафіксовано рекордно низьку явку в словацькій електоральній практиці – 11,1% [6]. Попри те, що вищі територіальні одиниці функціонують з 2001 р., громадяни слабо ознайомлені з їх компетенцією та роллю в системі політико-

владних відносин. Регіональне самоврядування викликає менше інтересу громадян, на відміну від політики національного та комунального рівня. Дослідники підкреслюють також слабку ідентифікацію словаків із самоврядними краями в силу того, що вони територіально не відповідають природним історичним регіонам [3, с. 480].

Слабку зацікавленість проявляють словаки і до політики загальноєвропейського масштабу, що підтверджує критично низька явка на виборах до Європейського парламенту (далі ЄП). Словаччина вже тричі поспіль (2004, 2009, 2014 рр.) демонструє найнижчу участь на євровиборах у рамках цілого ЄС, показник якої не піднімається вище 20%. Причому різниця між явкою на останніх євровиборах у 2014 р. (13,05%) і на парламентських виборах у 2016 р. (59,8%) склала майже 47% [6].

Загалом явка словаків на євровиборах відображає ключові характеристики електоральної участі в інших посткомуністичних країнах ЄС і є значно нижчою, ніж у країнах розвинутої демократії. Вже перші євровибори 2004 р. зафіксували вкрай низьку електоральну участь громадян новоприйнятих країн ЄС. Ця ситуація виглядає парадоксально, зважаючи на довготривалі прагнення нових країн на вступ в ЄС. Порівняння електоральної участі в референдумах стосовно вступу країн в ЄС в 2003 р. і у виборах до Європарламенту засвідчило значні відмінності в показниках участі, і не на користь євровиборів. У Словаччині різниця між участю громадян у референдумі 2003 р. (52,2%) і у виборах до ЄП у 2004 р. (17%) склала 35,2%. Електорально демотивуючим для громадян нових країн-членів у цій ситуації могло бути відчуття того, що вони вже висловили свої погляди на європейське питання через акт референдуму, тому їй не надали виборам на наднаціональному рівні важливого значення [2, с. 255]. Ця ситуація не заперечує для громадян важливість європейського питання, але підкреслює проблему з мобілізацією виборців у нових демократіях.

Соціологічні дослідження підтверджують, що серед ключових причин електоральної пасивності є: малопомітна дія і слабкий вплив європейського рівня прийняття рішень на повсякденне життя громадян, переконання виборців у слабкості свого голосу, недовіра до інституту Європарламенту, слабка поінформованість про його функції, недостатня публічна та партійно-політична дискусія на європейські теми, немобілізаційний характер передвиборчих кампаній. На жаль, політичним акторам все ще не вдалося скоротити ментальну відстань між виборцями та ЄС і дати їм адекватну відповідь та інформацію в розрізі питання «Для чого брати участь у виборах?» [2, с. 261].

На парламентських виборах у Словаччині фіксується найвища електоральна явка громадян, яка,

однак, упродовж останнього десятиліття не піднімається вище 60%. Упродовж майже тридцяти років проведення вільних парламентських виборів у Словаччині динаміка електоральної участі була доволі значною, що зумовлено комплексом чинників і, насамперед, конкретно політичною ситуацією. Ейфорія від падіння комуністичного режиму зумовила гіперактивність виборців, яка на перших демократичних виборах у 1990 р. становила 95,4%. До цього високого показника Словаччина більше не наближалася, і в наступні роки домінує низхідний електоральний тренд – 84,2% в 1992 р. і 75,7% в 1994 р. [6].

Висока соціальна конфліктність і поляризованість політичної сцени в сер. 1990-х рр. зумовила те, що на парламентських виборах 1998 р. показник електоральної явки різко зріс до 84,2%. Саме масова громадянська мобілізація на виборах 1998 р., як протест проти недемократичної та неєвропейської політики В. Мечіара, відіграла вирішальне значення для повернення Словаччини на шлях демократичного розвитку. Після парламентських виборів 2002 р., на яких приймалося рішення щодо продовження євроінтеграційного та євроатлантичного курсу Словаччини, електоральна участь почала знижуватися і стабілізувалася на рівні 55-60%, що зафіксували вибори 2012 і 2016 рр.

Диференціація показників електоральної участі на комунальних виборах не є такою виразною як на парламентських, хоча також помітним є низхідний тренд електоральної явки в порівнянні з 1990-ми рр. Упродовж 2000-х рр. участь у комунальних виборах стабілізувалася на рівні 47-49%, попри декларативне визнання громадянами особливої важливості виборів до органів самоврядування і необхідності активної участі в місцевому управлінні.

Стабілізація на межі 50% характерна для електоральної явки на президентських виборах, хоча в перших всенародних виборах Президента СР в 1999 р. взяло участь 75,5% громадян [6]. Порівняно висока явка на президентських виборах зумовлена їх персоніфікацією та конкретно-спрямованим усвідомленням словаками громадянського обов'язку.

Конституцією Словаччини особливе місце серед інституційних каналів політичної участі громадян передбачено для референдуму, який є виявом їх прямої волі. Але практика проведення загальнодержавних референдумів у самостійній Словаччині засвідчила вкрай низьку явку виборців, що стало на заваді визнанню рішень референдумів дійсними. Із восьми референдумів, що відбулися, тільки всенародне голосування в 2003 р. щодо вступу Словаччини до ЄС зібрало більше половини зареєстрованих виборців (52,15%).

Середній показник електоральної участі в загальнонаціональних референдумах у 1994-2015 рр. становив 28,25% [6]. У змістовому плані інститут референдуму не є результативним, але в політичному аспекті через його ініціювання і проведення переслідуються визначені цілі. Політизація референдуму тісно пов'язана з партіями, які відіграють ключову роль в ініціюванні референдуму, мобілізації/немобілізації громадян для участі [1, с. 20].

На місцевому рівні референдуми також не є дієвими інструментами вирішення поточних проблем з огляду на слабку практику їх використання та низьку результативність [1, с. 20-21]. Більш дієвими, організаційно і фінансово доступними механізмами прийняття рішень на місцевому рівні є збори жителів, громадські слухання, обговорення на рівні комісій. Але локальна участь словаків у рамках визначених форм не відзначається активністю і стійкістю.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Попри конституційно-правове закріплення різних форм і механізмів партисипативної демократії, політична і електоральна практика засвідчує, що активна участь громадян не є стійким елементом політичної культури словацького суспільства. Соціологічні дослідження засвідчують зниження ступеня реальної та потенційної участі словаків у політичних і суспільних акціях в 2000-х рр. у порівнянні з 1990-х рр. Довготривалий низхідний тренд участі громадян у різних видах виборів фіксує також електоральна статистика. Водночас словацьке суспільство залишається й надалі чутливим до резонансних суспільно-політичних проблем і здатне мобілізуватись для масштабних протестів, що неодноразово засвідчувалось упродовж останніх двадцяти років.

На ступінь політичної участі впливає комплекс чинників соціодемографічного, ідейно-ціннісного, інституційного та ситуативного характеру. Незважаючи на успішний перехід Словаччини до демократії, труднощі процесу трансформації в поєднанні з не завжди ефективними і прозорими діями політичних суб'єктів посилювали відчуження і недовіру громадян до політичних еліт та інститутів демократії. Усталення «апріорної недовіри» до політичних інститутів впливає демотивуючи на бажання громадян брати активну участь в управлінні державою. Водночас оптимістичні запити щодо розвитку структур громадянського суспільства, оновлення політичної еліти, підвищення політичної компетентності громадян у поєднанні з удосконаленням інституційних форм партисипативної демократії можуть стати сприятливими чинниками для підвищення політичної участі. Отже, вказані вище тенденції та проблеми політичної участі підкреслюють триваючі трансформаційні процеси у словацькому суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ключкович А.Ю., Пряма демократія в Словаччині: інституційні та політичні аспекти функціонування. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Київ, 2018. № 2(38). С. 18–22.
2. Bariéry a paradoxy demokracie / P. Kulašik, K. Tichá (eds.). 1. vydání. – České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2014. 409 s.
3. Bútorová Z., Gyárfášová O. Občianska participácia: trendy, problémy, súvislosti. Sociológia. 2010. Č. 5. S. 447–491.
4. Gyárfášová O. To sladké slovo demokracia ... Spokojnosť s demokraciou a politické odcudzenie na Slovensku. Sociológia. 2015. Č. 4. S. 365–389.
5. Občianska spoločnosť na Slovensku Krízy, križovatky, výzvy / G. Mesežnikov, B. Strečanský (ed.). Bratislava, 2017. 110 s.
6. Statistický úrad Slovenskej republiky. URL: <https://slovak.statistics.sk>.
7. The 11 richest countries where people have the least trust in their politicians. URL: <http://www.businessinsider.com/>.
8. Ústava Slovenskej republiky. URL: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>.
9. Verba S., Schlozman K.L., Brady H.E. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 640 p.
10. Vráblíková K., Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích. Sociologický časopis/ Czech Sociological Review. 2009. No. 5. S. 867–897.

РОЗДІЛ 4 ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

УДК 323

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ

GENESIS OF THE CONCEPT OF IDENTITY IN SOCIO-POLITICAL SCIENCES

Прибсгін І.С.,

*аспірант кафедри історії і світової політики
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

У статті робиться спроба простежити та проаналізувати еволюцію загальних уявлень про «ідентичність». Наші пошуки відбуваються не тільки в галузі політології, але й інших соціогуманітарних наук. Як було продемонстровано, дана потреба викликана, по-перше, тісним зв'язком між політологією і суміжними дисциплінами, що надають їй свій науковий інструментарій, а по-друге, міждисциплінарним характером категорії «ідентичність» і величезним потенціалом, який криється саме в такому підході до її дослідження. У результаті автор прийшов до висновку, що розуміння «ідентичності» як категорії наукового аналізу із часом зазнавало суттєвих змін. Вони відображали, з одного боку, відповідний стан розвитку знання про людину та суспільство, а з іншого – потужні соціальні трансформації, що докорінно змінювали саму природу ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, самість, (само)ідентифікація, есенціалізм, конструктивізм.

В статье делается попытка проследить и проанализировать эволюцию общих представлений об «идентичности». Наши поиски осуществляются не только в области политологии, но и других социогуманитарных наук. Как было продемонстрировано, данная потребность вызвана, во-первых, тесной связью между политологией и смежными дисциплинами, которые предоставляют ей свой научный инструментарий, а во-вторых, междисциплинарным характером категории «идентичность» и огромным потенциалом, который заключён именно в таком подходе к ее исследованию. В результате автор пришел к выводу, что понимание «идентичности» как категории научного анализа со временем претерпело существенные изменения. Они отражали, с одной стороны, соответствующее состояние развития знания о человеке и обществе, а с другой – мощные социальные трансформации, коренным образом меняющие саму природу идентичности.

Ключевые слова: идентичность, самость, (само)идентификация, эссенциализм, конструктивизм.

The article attempts to trace and analyze the evolution of general conceptions of "identity". Our research is carried out not only in the field of political science, but also in other social and humanitarian sciences. As it was shown, this need is caused, firstly, by the close connection between political science and related disciplines, that provide their own scientific tools to it, and, secondly, by the interdisciplinary nature of the category of "identity" and the enormous potential that lies in such an approach to its research. As a result, we made a conclusion, that the understanding of "identity", as a category of scientific analysis, underwent significant changes over time. They reflected, on the one hand, the corresponding situation of development of knowledge about human and society, and, on the other, mighty social transformations, that radically changed the very nature of identity.

Key words: identity, Self, (Self)-identification, essentialism, constructivism.

Постановка проблеми. За останні десятиліття у світі і в останні роки на пострадянському просторі поняття «ідентичність» усе частіше використовується як у науковому дискурсі, так і в публіцистиці, а також у сфері практичної суспільно-політичної діяльності. Термін «ідентичність» активно використовується в повсякденній мовній практиці журналістів, політиків і громадських діячів, а також в академічному середовищі, яке, щоправда, теж не здатне в повній мірі захистити себе від спрощених трактувань і різного роду ідеологічних спокус.

Якщо ще декілька десятиліть тому це поняття було майже невживаним у політології, то сьогодні,

з поширенням предметного поля політичних досліджень, і, разом із тим, наукового знання про політику, «ідентичність» займає все більш помітне місце серед категорій політичного аналізу. І хоча не слід забувати про певні особливості вживання терміну «ідентичність» у різних галузях соціально-гуманітарного знання, нарешті, в різноманітних наукових теоріях і навіть контекстах можна і, безумовно, буде корисним простежити генезис уявлень про ідентичність у суспільно-політичних науках загалом.

Мета нашої статті – прослідити генезис концепції ідентичності та загальних уявлень про неї в соціальних і політичних науках.

Виклад основного матеріалу. Наш інтерес до еволюції уявлень про «ідентичність» викликаний не тільки тісним зв'язком політології із суміжними дисциплінами, такими як філософія, психологія, соціологія, культурологія й антропологія, що надають політичним наукам свій науковий інструментарій, але й ще не до кінця усвідомленим і розкритим потенціалом, який, на наш погляд, мають міждисциплінарні дослідження ідентичності.

Значний сплеск інтересу до концепції ідентичності, що спостерігається на пострадянському просторі останнім часом, сприяв появі значної кількості наукових робіт, присвячених еволюції уявлень про «ідентичність» (у першу чергу в рамках тих пошуків, що відбуваються в західній суспільно-політичній думці). За останні десять років різні аспекти цієї дослідницької проблеми були представлені в роботах Абушенка В.Л., Гречка П.К., Задворної Є.С., Лисака І.В., Орешета Ю.В., Орлової Е.О., Полякової Н.Л., Саніної Г.Г., Семененко І.С. Симонової О.О. тощо. Тим не менше, в роботах цих поважних авторів мова майже завжди йде про різне розуміння «ідентичності», яке нібито склалося та розвивалося, чи не ізольовано і паралельно, в рамках різних наукових дисциплін. Інакше кажучи, залишається недостатньо розкритим або взагалі ігнорується тісний зв'язок між так званими дисциплінарними концепціями ідентичності – взаємовплив, що простежується задовго до усвідомлення важливості та корисності проведення досліджень міждисциплінарного характеру.

У першому, початковому значенні слову «ідентичність» відповідає поняття (само)тотожності, під яким мається на увазі властивість речей залишатися незмінними у часі, зберігати свою сутність, специфічні риси, незважаючи на різного роду зовнішні зміни. Стосовно неживих предметів поняття використовувалося в епоху Античності й Середньовіччя, аж до настання Нового часу, коли під терміном «ідентичність» все частіше стало розумітися буття особистості, її самість, унікальність її існування, її тотожність самій собі.

Проблему ідентичності для філософії, а згодом і для соціально-гуманітарних наук відкрив в XVII ст. видатний англійський мислитель Дж. Локк. У своїй праці «Досвід про людське розуміння» вчений особливо виділив ідентичність особистості, відмінну від тотожності предметів один одному [1, с. 130]. Ця специфічна ідентичність, за Дж. Локком, існує в розумної мислячої істоти, «яка має розум і рефлексію і може розглядати себе як себе, як ту ж саму мислячу істоту, в різний час і в різних місцях, ... завдяки тій свідомості, яка невіддільна від мислення» [2, с. 387]. Це дозволяє особистості зберігати свою сутність, свої специфічні риси і, в той же час, абсолютно не виключає її мінливості. Так, фізичний вигляд

людини з плином часу змінюється, однак через те, що в особистості є свідомість і пам'ять, ці зміни не призводять до втрати людиною своєї ідентичності [2, с. 380–402].

Наступний крок у дослідженні людської ідентичності зробив англійський філософ Д. Юм, який, на відміну від Дж. Локка, виходив із конструйованості ідентичності не «зсередини» (із самості людини), а «ззовні» (із суспільства). Механізми підтримки ідентичності в такому випадку вбачалися в прагненні людини зберегти своє добре ім'я, професійну репутацію, людську славу і т.п. [3, с. 132].

Надалі до проблеми ідентичності вчені і мислителі зверталися не раз, однак власне поняттю «ідентичність» судилося увійти в широкий науковий обіг досить пізно. Так, ще в першій половині XX ст. вчені, як і раніше, оперували традиційним для філософії поняттям самості, надаючи йому, проте, нове значення. Такі дослідники, як Ч. Кулі і Дж. Мід, не використовуючи в своїх роботах сам термін «ідентичність», внесли, проте, величезний внесок в його подальшу концептуалізацію, переконливо показавши соціальну обумовленість ідентичності. Із цього моменту розуміння особистісної ідентичності як апіорно заданої людині почало витіснятися уявленням про її конструйованість у процесі соціальної взаємодії [4, с. 91].

Американський соціальний психолог Ч. Кулі, розмірковуючи про «самість», висунув на початку XX ст. так звану «теорію дзеркального Я», що будується на декількох підвалинах. По-перше, у процесі соціальної взаємодії люди здатні уявляти, як їх сприймають інші і якими будуть їх відповідні реакції на ці уявлення. По-друге, уявлення людини про себе залежать від того, якими вона бачить уявлення про неї інших людей. Таким чином, стає очевидно єдність людини та соціуму (людини і первинних груп, до яких вона належить): особистість формується під впливом суспільства, а суспільство, врешті-решт, конструюється тими же особами [5].

У свою чергу, американський філософ і соціолог Дж. Мід, вочевидь під впливом робіт Ч. Кулі, запропонував розрізняти у структурі самості дві складові: «Me» та «I», єдність яких і складає «Self». «Me» являє собою сукупність норм, які виробляються людиною в ході соціальних інтеракцій, інакше кажучи, «Me» – це те, як індивіди бачать себе очима інших. У свою чергу, «I» відображає своєрідність людини, специфічну реакцію особистості на соціальне оточення та його норми. Таким чином, очевидно, що соціальний і індивідуальний компоненти самості нерозривно пов'язані між собою [6].

Саме ж поняття «ідентичність» почало стверджуватися в академічному середовищі досить пізно, а саме в 50-х рр. XX ст., після виходу в світ роботи «Дитинство і суспільство» (1950) відомого

американського психолога Е. Еріксона. У цій та наступних своїх роботах, таких, наприклад, як «Ідентичність: юність і криза» (1968), він, як прийнято вважати, запропонував першу в соціально-гуманітарних науках комплексну теорію ідентичності [7, с. 28].

У концепції Е. Еріксона була не тільки показана внутрішня безперервність і самототожність особистості в процесі її розвитку, а й наочно продемонстрована важливість зовнішніх факторів у формуванні особистісної ідентифікації. Він показав, що ідентичність індивіда визначається двома взаємопов'язаними факторами: з одного боку, відчуттям особистістю своєї самототожності й безперервності свого існування у просторі та часі, з іншого, що не менш важливо, – з визнання оточуючими цього факту [8; 9].

Крім цього, Е. Еріксон ввів у науковий обіг популярний із тих пір чи не у всіх соціальних науках термін «криза ідентичності», який пов'язувався з порушенням або навіть руйнацією світоглядних зв'язків між поколіннями, із втратою моральних орієнтирів окремими індивідами або навіть широкими народними масами [10, с. 48].

У рамках того ж психосоціального підходу Е. Еріксоном була описана модель структури ідентичності, яка й сьогодні зберігає свою актуальність і в якій були концептуально виділені три шари: індивідний, персональний і соціальний. Відповідно до запропонованої концепції на індивідному рівні ідентичність являє собою уявлення людини про себе як про досить стійку одиницю, що займає певне місце в просторі та часі та наділена певними, відносно незмінними якостями. У той же час персональний рівень ідентичності, за Е. Еріксоном, виражається в переконаності людини у своїй неповторності й унікальності, а соціальний – у внутрішній солідарності людини з певними наявними в суспільстві групами [1, с. 133]. Як зазначає російський соціолог О.О. Симонова: «Ці Еріксоновські смисли широко представлені [і] в сучасних дослідженнях ідентичності» [10, с. 48].

Тим не менш, зазначимо, що з психології в соціологічну науку термін «ідентичність» починає входити досить пізно, а саме – на початку 60-х рр. ХХ ст. У працях відомих американських вчених І. Гофмана «Стигма: Нотатки про управління зіпсованою ідентичністю», що побачила світ в 1963 р., і П. Бергера «Запрошення в соціологію: гуманістична перспектива», виданої в тому ж році, замість популярного до того поняття «самість» почав широко використовуватися термін «ідентичність» [1, с. 132].

У своїй роботі І. Гофман запропонував «драматичну» модель соціальної взаємодії, з якої в академічну дискусію міцно увійшла метафора «сцени», та розуміння соціального життя як свого роду «гри», «спектаклю». Дотримуючись у теоре-

тичному руслі символічного інтеракціонізму, він, у теоретичному плані, сконцентрувався на техніці самовираження і продукування людиною враження про себе. Крім того, І. Гофман ввів у науковий обіг досить корисне, а згодом і досить популярне у використанні поняття «політика ідентичності», під яким розумів дії індивіда щодо формування інформації про себе та її трансляції на те чи інше соціальне оточення. Ним була показана множинність ідентичностей, які може мати навіть одна людина, так само, як і різноманітність соціальних ролей, що їй доводиться грати. Ці «маски», які людина змушена носити протягом життя, складають зміст і форми людської поведінки, що, зрештою, намагаються підпорядкувати собі сутність людини. Тому для збереження власної індивідуальності й унікальності власного Я людині доводиться витримувати «рольову дистанцію» – подумки відштовхуватися, знаходитися на відстані від тих соціальних ролей, які їй доводиться грати [11].

У свою чергу, П. Бергер (пізніше в співавторстві з Т. Лукманом) зумів надати поняттю «ідентичність» узагальнену теоретичну форму, творчо об'єднавши конструктивістський і феноменологічний підходи. Суспільство розглядалося ними одночасно як об'єктивна і, разом із тим, суб'єктивна реальність, що створюється у процесі соціальної діяльності самих людей. Ідентичність же розумілася як найважливіший елемент суб'єктивної реальності, що формується у процесі соціалізації індивіда в конкретному суспільстві. Згідно із запропонованою концепцією, якщо претензії індивіда на певну ідентичність визнаються іншими, то така ідентичність стає реальною і для самого індивіда [12; 13].

Деяко пізніше звертається до проблеми ідентичності й норвезький соціальний антрополог Ф. Барт, який протягом багатьох років вивчав етнічні групи та феномен етнічності як такий. Значущою віхою в дослідженні ідентичності стає публікація під його редакцією колективної монографії «Етнічні групи та кордони: Соціальна організація культурних відмінностей», матеріалом якої стали виступи учасників наукового симпозіуму, що пройшов у лютому 1967 р. У «Вступі», що є, по суті, самостійною і самодостатньою роботою, яка згодом широко обговорювалася серед дослідників культури і етнічності, Ф. Барт позначив загальну спрямованість статей збірника та його методологічні засади. А саме етнічна група розуміється тут скоріше не як культурна, а як психологічна спільність. При цьому етнічну ідентичність було запропоновано розглядати не як щось таке, що не відчуває зовнішнього впливу, а, навпаки, як схильну до маніпулювання субстанцією, здатну змінюватися як на індивідуальному рівні, так і на груповому [14].

У той же час американський соціолог і політолог Т. Парсонс у руслі структурно-функціонального підходу запропонував власне розуміння природи ідентичності [15]. У своїй теорії соціальної дії він використовував поняття «імітація» й «ідентифікація», привнесені ним із психоаналітичної теорії З. Фрейда. Під «імітацією» Т. Парсонс розумів зовнішнє залучення до соціальних норм, а «ідентифікацію» розглядав як більш глибоке, внутрішнє їх засвоєння в процесі соціального навчання та взаємодії [16, с. 7]. Саму ж «ідентичність» вчений представляв як систему кодів, за допомогою якої індивідуальні значення символізуються (через мову, релігію, ідеологію, цінності тощо) та визначають соціальні дії суб'єкта. Таким чином, ідентичність ним розумілася не як певний тимчасовий стан особистості, а як її структурна характеристика [17, с. 85].

Забігаючи наперед, зазначимо, що згодом учень Т. Парсонса – німецький соціолог Н. Луман у своїй системній теорії розробив концепцію самореферентної ідентичності, на яку не впливають жодні включеності в соціальні зв'язки та соціальні позиції. «Самореферентна ідентичність», як зазначає російський соціолог Г.Г. Саніна, припускає, що «індивід ідентифікує себе через співвіднесення тільки із власною індивідуальністю» [16, с. 7]. Ситуація же втручання, включно із зовнішньою політичною волею, створює для самореферентної ідентифікації певні проблеми, які проєктуються у стратегії їх подолання, формуючи тим самим соціальну ідентичність.

Крім цього, в заслугу Т. Парсонсу можна поставити розмежування понять етнічної і національної ідентичності та постановку проблеми про їх співвіднесення у сфері державної політики. Зокрема, він вказує на те, що сучасне демократичне суспільство може й повинно будуватися на принципах етнічного плюралізму. І хоча він вважає це серйозним викликом для єдності нації, тим не менше, визнає процес зміцнення її громадянської основи здатним знизити рівень етнічної напруженості в державі [16, с. 7].

У подальшому, вже наприкінці 1960-х рр., проблематика ідентичності змогла вийти за вузькі рамки академічної науки і впевнено затвердитися в соціальній і політичній публіцистиці, а також у сфері практичної суспільно-політичної діяльності. Як прийнято вважати, сильним поштовхом до універсалізації «ідентичності» став вихід у світ уже згаданої роботи Е. Еріксона «Ідентичність: юність і криза» [3, с. 136]. Проте зростання популярності терміну, так само як і самої концепції ідентичності, було викликано, в першу чергу, процесами деколонізації, що почалися та лише посилювалися після II світової війни, актуальністю питань місця та ролі людини у «масовому суспільстві», нарешті, сплеском молодіжної та

студентської активності кінця 60-х рр. XX ст. [4, с. 94].

У цей період, що супроводжувався утвердженням Постмодерну в якості магістральної філософської і культурної течії, вчені-гуманітарії і соціальні мислителі починають приділяти чималу увагу концепції ідентичності і особливо тим питанням, які, так чи інакше, пов'язані з її пошуком, кризою і процесом формування. Ця проблема послідовно обговорювалася в рамках структуралізму (К. Леві-Стросс), постструктуралізму (М. Фуко, Ж. Дерріда) й власне постмодернізму (Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодрійяр). Ідентичність стає тим концептом, до якого активно звертаються під час вивчення процесів формування нових націй, що виникли в результаті розпаду світової колоніальної системи, для філософського осмислення місця людини в сучасному нам «суспільстві споживання», під час дослідження мультикультуралізму, нарешті, під час розгляду культурних і соціальних викликів ідентичності в епоху глобалізації [7, с. 28].

Французький етнолог і антрополог К. Леві-Стросс, відкидаючи, врешті-решт, есенціалістський підхід до розуміння ідентичності, зумів надати їй якісно нового значення. Відповідно до запропонованого ним визначення в основі ідентичності лежить не один, а безліч ресурсів, що визначаються різними лінгвістичними та структурними конструкціями. Крім того, в концепції К. Леві-Стросса ідентичність є предметом різноманітних відносин відмінності, що в подальшому робить сам підхід, очевидно, основою для багатьох інших теорій ідентичності, які можна умовно об'єднати під спільним козирком «політики відмінностей» [18, с. 47–54].

У свою чергу, французький соціальний мислитель М. Фуко, досліджуючи, як здавалося, сексуальну та гендерну ідентичності, звертається і до ідентичності політичної, яка, як було ним наочно продемонстровано, тісно переплетена з ними. Відмовляючи, слідом за К. Леві-Строссом, індивіду в споконвічній, незмінній сутності, М. Фуко розглядає ідентичність як певну систему соціальних практик, що формуються у взаємодії з іншими людьми [19]. Російський філософ П.К. Гречко так описує представлену концепцію: «Людське в людині не знаходиться ні під черепною коробкою, ні в серці ..., ні в будь-якому іншому органі або порожнині людського організму. Воно – в тому, що пов'язує людей одне з одним, у їх соціальній взаємодії, в людській комунікації і взаєморозумінні як їх меті і результаті» [20, с. 177].

Свій внесок у розвиток уявлень про ідентичність на цьому етапі вніс і французький філософ Ж. Дерріда. І хоча аж до середини 1980-х рр. у своїх працях і виступах він не виділяв ідентичність як самостійну дослідницьку проблему, проте

не можна сказати, що він до того ігнорував це питання. Центральною темою його філософського аналізу був пошук співвідношення між тотожністю й відмінністю як основними характеристиками того світу, в якому ми живемо. При цьому вже на ранньому етапі своєї творчості Ж. Дерріда наполягав на тому, що розрізнення і відмінність – не менш значущі характеристики суб'єкта, ніж його самототожність [21].

У подальшому французький філософ Ж.-Ф. Ліотар, розглядаючи стан Постмодерну, відзначав руйнування «великого наративу», властивого попередній епосі – епосі Модерну, та перехід до множинності мовних ігор, що зробили можливим і множинність ідентичностей. Навіть більше того, ідентичність людини Постмодерну, згідно з Ж.-Ф. Ліотаром, постає сьогодні у вигляді своєрідної «мозаїки», яка має відповідати багатограним інтересам індивіда постсучасності [22].

Інший французький мислитель Ж. Бодрійяр говорить про «кризу ідентичності» та втрату нею своєї субстанції. Основною ознакою нашого часу, асоційованого зі станом Постмодерну, Ж. Бодрійяр вважає універсальне поширення «симулякрів» – певних знаків і об'єктів, що відокремлюються від того явища чи події, до яких вони належали раніше. Відповідно, відбувається підміна, симуляція реальності, та люди, які живуть у такому світі, виявляються нездатними його усвідомити, а отже, і визначити своє місце в ньому [22].

Паралельно з появою нових підходів до «ідентичності» у філософії, антропології, соціології і політології не припинялося дослідження ідентичності і в галузі соціальної психології. Зокрема, в 1970-х рр. британськими соціальними психологами Г. Теджфелом і Дж. Тернером була запропонована теорія соціальної ідентичності, яка згодом, в 1980-х рр., була доповнена теорією самокатегорізації Дж. Тернера та разом із нею становить базу так званого соціально-ідентичнісного підходу, який і сьогодні зберігає свою актуальність в суспільних науках. Сам підхід багато в чому побудований на критиці зайвої психологізації й індивідуалізації, характерних для американської школи соціальної психології, і, навпаки, є вдалою спробою вийти за межі індивідуалістичної парадигми, не виключаючи при цьому когнітивні й емоційні аспекти міжгрупової взаємодії.

Поштовхом до становлення теорії соціальної ідентичності Теджфела-Тернера, за визнанням самих авторів, стала так звана реалістична теорія групового конфлікту, запропонована в 1960-х рр. М. Шерифом і його учнями [24, с. 276]. Центральною гіпотезою теорії М. Шерифа було твердження, що «реальні конфлікти груп інтересів не тільки створюють антагоністичні міжгрупові відносини, але й посилюють позитивну ідентифікацію [індивіда] по відношенню до своєї групи та

лояльність до неї» [24, с. 277]. І хоча перша частина цієї тези частково підтверджувалася величезною кількістю зібраних емпіричних даних, друга частина представлялася чи не аксіомою, а тому такою, що не потребує доказів [24, с. 276].

Проте в подальшому за допомогою різних експериментів Г. Теджфел продемонстрував, що міжгрупова дискримінація виникає навіть тоді, коли не існує реального конфлікту інтересів між різними групами та власні інтереси особистості безпосередньо ніяк не зачіпаються. Один лише факт членства індивіда в певній групі є достатньою умовою для підтримки ним членів своєї групи на перевагу іншим (при інших рівних умовах). Причому більшість суб'єктів у такому випадку прагне, аби їх група отримала якомога більшу винагороду щодо релевантних груп, навіть тоді, коли це призводить до втрат для цієї групи в абсолютних величинах [25].

У своїй теорії Г. Теджфел і Дж. Тернер розрізняють міжособистісну і міжгрупову форми соціальної взаємодії, які апріорі знаходяться на різних її полюсах. Міжособистісна взаємодія будується виключно на міжособистісних відносинах і індивідуальних характеристиках учасників інтеракції, в той час як міжгрупова визначається одним лише членством індивідів у соціальних групах або категоріях. У чистому вигляді ці форми практично не зустрічаються в реальному світі і, таким чином, присутні одночасно в будь-якій соціальній взаємодії [24, с. 277–278].

Міжособистісна-міжгрупова взаємодія безпосередньо пов'язана і з іншими соціальними та поведінковими континуумами, «один із яких може служити узагальненням квазіідеологічної структури відносин, цінностей і переконань, здатних грати каузальну роль по відношенню до неї» [24, с. 278]. Ця структура також характеризується двома екстремальними точками, які в теорії Теджфела-Тернера називаються «соціальна мобільність» і «соціальна мінливість» – термінами, які використовуються не в їх звичному соціологічному сенсі. «Соціальна мобільність» базується на загальному припущенні, що суспільство є гнучким і проникним. Таким чином, якщо індивід, із будь-якої причини, не задоволений умовами членства у своїй соціальній групі або категорії, він може зробити індивідуальний перехід в іншу соціальну групу або категорію, послуговуючись при цьому виключно власними здібностями й якостями та не відчуваючи при цьому ніякої протидії з боку суспільства. Під «соціальною мінливістю», навпаки, мається на увазі, що для суспільства характерна жорстка стратифікація, яка робить індивідуальний перехід з однієї страти в іншу практично неможливим, а зміна соціальної позиції індивіда можлива лише зі зміною соціальної позиції групи або категорії, членом якої він є [24, с. 278].

Г. Теджфел виділив чотири умови, за яких відмова від «соціальної мобільності» на користь «соціальної мінливості» найбільш імовірна:

1) якщо існує жорстка стратифікація в суспільстві та її відображення в системі переконань (у тому випадку, коли відчувається недостатня стабільність і законність цієї стратифікації);

2) якщо, незважаючи на можливість індивідуальної мобільності, продукується система переконань у необхідності «соціальних змін»;

3) якщо культивується психологія жорстких міжгрупових кордонів за допомогою стереотипів, упереджень, забобонів;

4) якщо існує явний і напружений конфлікт інтересів між групами.

У цих умовах реалізація індивідуальних потреб стає можливою переважно на рівні міжгрупової взаємодії [26]. При цьому критерієм для членства в конкретній групі стає визначення індивідом себе і сприйняття його іншими в якості члена відповідної групи. Сама ж соціальна група, у цьому сенсі, являє собою сукупність індивідів, що сприймають себе як членів однієї категорії, поділяють значною мірою спільні емоції, визначаючи себе подібним чином, і мають певний консенсус стосовно оцінки своєї групи і членства в ній.

Для розуміння природи соціальної ідентичності Г. Теджфел і Дж. Тернер вводять три основних концепта: соціальну категоризацію, соціальне порівняння та соціальну ідентифікацію. Соціальна категоризація в даному випадку постає як інструмент сегментації, класифікації і впорядкування соціального середовища, а також визначення місця індивіда в ній. Соціальне порівняння виступає як процес, який забезпечує міжгрупову диференціацію за допомогою співвіднесення ознак приписуваних ін-групі й аут-групі. Нарешті, результатом соціального порівняння стає соціальна ідентичність особистості, що складається з тих аспектів індивідуального образу, які обумовлюються соціальними категоріями, до яких індивід себе відносить [24, с. 283–286].

Проте при всій безперечній важливості теорії соціальної ідентичності вона залишає невирішеними ряд проблем. Зокрема, як зазначає білоруський дослідник І.Р. Сушков, «вона побудована на прямому зіткненні груп, що прагнуть категоризувати себе найкращим чином, тобто, врешті-решт, для отримання позитивного самообразу індивіда. Поставивши процес ідентифікації після процесу порівняння, категоризаційні процеси лишуються мотивуючого сенсу для існування особливої психологічної реальності – соціальної групи» [26].

Протиріччя теорії соціальної ідентичності Дж. Тернер вирішує, «перевертаючи» причинно-наслідковий зв'язок між соціальною ідентичністю і міжгруповою поведінкою, що вводить процес формування соціальної ідентичності в рамки про-

цесу самокатегоризації. Таким чином, нове розуміння соціальної ідентичності впливає безпосередньо із соціальної категоризації себе та бачиться як каузальна база міжгрупових процесів [26].

На початку 80-х рр. XX ст. суперечки щодо ідентичності в соціальних і політичних науках поновилися з новою силою. Термін «ідентичність» впевнено затвердився в расових, етнічних, національних і гендерних дослідженнях, інтерес до яких надзвичайно виріс [4, с. 94]. При цьому найважливішим напрямком дослідження став розвиток мультикультуралізму – концепції, яка виникла в постмодерністській соціокультурній реальності Заходу в 1960-1970-х рр. і остаточно закріпила поняття та проблему ідентичності в сучасному політичному дискурсі [16, с. 8].

Із політико-філософської точки зору мультикультуралізм не є чимось єдиним і чітко окресленим: у найбільш загальному вигляді він представлений «комунітаристським» і «ліберальним» напрямками [27, с. 78]. Проте теоретики мультикультуралізму, як «комунітаристського», так і «ліберального» напрямків, спираючись, очевидно, на відмінні один від одного світоглядні та пізнавальні принципи, у своїх роботах, так чи інакше, прямо чи опосередковано, звертаються до проблеми ідентичності [16, с. 8].

Символічно, що, наприклад, один із найбільш яскравих розробників концепції комунітаристського мультикультуралізму – канадський професор філософії і політичних наук Ч. Тейлор, у своїй найвідомішій, без перебільшення, програмній статті «Політика визнання» буквально з першої же сторінки звертається до проблеми ідентичності [28]. Сам термін розуміється ним як «щось на зразок особистісного розуміння людьми, ким вони є, своїх фундаментальних визначальних характеристик як людських істот» [28, с. 25]. Більше того, саму необхідність «визнання» Ч. Тейлор пояснює її безпосереднім зв'язком із формуванням ідентичності: «Суть тези про зв'язок між визнанням і ідентичністю в тому, що наша ідентичність частково формується її визнанням або відсутністю такого визнання, а часто і неправильним визнанням. ... Невизнання або неправильне визнання може завдати шкоди, може бути формою пригнічення» [28, с. 25].

Відповідно до теорії Ч. Тейлора сучасне розуміння індивідуальної ідентичності є результатом двох великих зрушень у соціальній історії. По-перше, внаслідок розпаду традиційної соціальної ієрархії, яка базувалася на елітарному понятті честі, і їх заміні на універсалістську концепцію гідності, прийняту в сучасному демократичному суспільстві [28, с. 26]. А по-друге, в силу прийняття ідеалу «автентичності» – «ідеалу того, що є істинним для мене і мого особливого способу буття» [28, с. 28]. Саме так, на думку Ч. Тейлора,

і слід розуміти ідентичність, оскільки «бути чесним із самим собою означає бути чесним зі своєю самобутністю, яка є чимось таким, що лише я можу артикулювати і відкрити. Артикулюючи свою самобутність, я визначаю себе. Я реалізую потенціал, який є суто моїм» [28, с. 31].

У той же час Ч. Тейлор розглядає концепцію автентичності, а отже, і ідентичності, не тільки на індивідуальному рівні, але і на колективному. Слідом за І.Г. Гердером він визнає право на самобутність не тільки за окремими особистостями, а й практично за всіма без винятку культурними спільнотами, поза якими людина існувати не може і не повинна. Більше того, він фактично проголошує рівнозначність культур, визнаючи за ними право не тільки на своєрідність і оригінальність, але і на рівне визнання з боку держави і суспільства [28]. Для Ч. Тейлора «культури, які протягом тривалого часу утворюють смисловий горизонт для великої кількості людей з різним характером і темпераментом, іншими словами, [ті культури,] які виражають їх розуміння доброго, святого і гідного захоплення, майже безперечно містять у собі щось, що заслуговує нашого захоплення і поваги, навіть якщо в цих культурах є багато того, що ми би з огидою відкинули» [28, с. 72].

Що стосується представників ліберального мультикультуралізму, то звернення до проблеми ідентичності для них настільки ж характерно, як і для комунітаристського напрямку. Так, наприклад, канадський політичний філософ У. Кимлика, розмірковуючи про сучасну критику традиційної моделі «громадянства як набору загальних для всіх прав», стверджував, що «політика відмінності», «політика визнання», «мультикультуралізм» і «політика ідентичності» за своєю суттю є одним і тим самим. В їх основі лежить одна й та сама ідея «диференційованого громадянства», яка, на відміну від загальних прав громадянства, що були визначені фізично здоровими гетеросексуальними білими чоловіками (і для них), у тій же мірі покликана враховувати інтереси й інших груп. У першу чергу, жінок, етнічних і релігійних меншин, людей із фізичними і психічними особливостями, корінних народів (якщо мова йде про «переселенські суспільства»), нарешті, ЛГБТ-спільноти.

Як справедливо зазначає У. Кимлика, соціальне різноманіття донедавна ігнорувалося або «придушувалося» стереотипами «нормального» громадянина [29]. «Однак сьогодні групи, які раніше були виключені, більше не бажають щоб їх замовчували, або маргіналізувати, або визначали як «відхилення» тільки тому, що вони відрізняються за своєю расою, культурою, гендером, здібностями або сексуальною орієнтацією від так званих нормальних громадян. Вони вимагають ... всеохоплюючої концепції громадянства, що визнає (а не стигматизує) їх ідентичність і дає місце їх відмін-

ностям (а не виключає їх)» [29]. Особлива риса цих рухів у тому, що вони зосереджені не тільки, а може й не стільки на економічних інтересах, скільки на ідентичності [29].

Із точки зору У. Кимлика, подібні вимоги меншинських груп абсолютно легітимні, але тільки в тому випадку, якщо вони не роблять спроб обмежувати громадянські права своїх членів, так само як і представників інших спільнот: будь-які групові права повинні бути сумісними з такими універсальними ліберальними цінностями як свобода і рівність [30]. Більше того, допустимими є різні форми державної політики щодо різних типів меншин: рівень «визнання» конкретної групи та характер її підтримки з боку держави повинні визначатися діалогом, в основі якого має лежати взаємна повага та толерантність [31, с. 255].

Крім того, останні декілька десятиліть стосовно «ідентичності» і «кризи ідентичності» вважали за потрібне висловитися і багато інших відомих вчених-гуманітаріїв, наукові інтереси яких, як вважалося до того, знаходилися поза межами даної проблематики (П. Бурд'є, З. Бауман, Е. Гідденс, Ю. Габермас).

Французький мислитель П. Бурд'є розглядав дискурс «ідентичності» як елемент боротьби за владу, перш за все символічну, що має своє вираження в соціальній, політичній, культурній і навіть науковій сферах. В основі цієї боротьби – зіткнення різних класифікацій, які завжди мають той чи інший практичний сенс, мету та завдання [32, с. 49–51]. «Влада, що нав'язує певні уявлення, ... здатна створювати нові групи, маніпулювати об'єктивною структурою суспільства. Влада позначати або називати ... перетворює прості сукупності людей, які до того тільки випадково перетиналися, в інституційні, конституційовані форми» [33, с. 149]. І така здатність нав'язувати групі, що конструюється, власне бачення її єдності й ідентичності робить реальною цю саму єдність і ідентичність [32, с. 49–51]. Проте ефективність такого нав'язування багато в чому залежить від того, наскільки уявлення, що пропонуються символічною владою, виявляють реально існуючі об'єкти. Іншими словами, в якій мірі дискурс, що проголошує ту чи іншу групову ідентичність, визнається членами цієї групи, наскільки вони вірять в нього [32, с. 54; 33, с. 149]. І цей аргумент не такий вже й безпідставний, оскільки «соціальні [так само як і національні, етнічні, лінгвістичні] групи неможливо створювати з нічого, вони повинні базуватися на реальних спільнотах людей» [32, с. 149].

У свою чергу, в центрі уваги британського соціолога З. Баумана опинився зв'язок між генезисом «ідентичності» та глобальними соціальними зрушеннями, такими як виникнення та поширення епохи Модерн та стану постсучасності, що прийшов їй на зміну [34; 35].

У концепції З. Баумана проблему ідентичності для нас створила і відкрила ера Модерніті, наступ якої зумовив та продемонстрував вразливість і недовговічність речей, які до того здавалися непохитними твердинями [34, с. 175–178]. Однак, як запевняє нас автор, завдання нищівного удару по традиції не було кінцевою метою нової епохи, а лише проміжним етапом на шляху до повноформатного перетворення світу: «Колишній порядок підлягав демонтажу, аби змінитися іншим, побудованим цілеспрямовано, таким, що відповідає нормам розуму та логіки» [34, с. 179].

У результаті, як пише З. Бауман, природа людини, яку розуміли в традиційному суспільстві як вроджену даність, міцний і незмінний результат божественної волі, змінилася «ідентичністю», за якою потрібно стежити і яку потрібно підтримувати в належній формі», і відповідальність за це покладається тепер на саму людину [34, с. 178]. І хоча ідентичність ніколи не розглядалася як суто особиста справа (вона була та залишається продуктом суспільства, в якому ми живемо), вірно, однак, і зворотне. А саме форма нашої соціалізації залежить від того, як у суспільстві розуміється і вирішується завдання «індивідуалізації», сенс якої полягає у звільненні людини від апріорної визначеності її соціального стану [34, с. 180].

Відзначаючи, що в останні роки відбувся справжній сплеск інтересу до питань ідентичності, З. Бауман задається питанням: «Чи не відображає теперішня стурбованість [ідентичністю] загальне правило, згідно з яким річ помічають лише *ex post facto*, коли вона пропадає, перестає працювати чи розвалюється?» [35, с. 133]. Розмірковуючи про це, він пропонує звернути увагу на нові обставини, що якісно відрізняють Постмодерн від Модерну [35, с. 133].

Так, на початку ери Модерніті, коли становий поділ суспільства втратив колишнє значення, його місце зайняли «класи». На відміну від станової приналежності, класове членство набувалося значною мірою, власними зусиллями і підтверджувати його в подальшому людині належало постійно в ході своєї діяльності. І все ж таки, хоча приналежність до класу і не передавалася у спадок, поступово вона набувала настільки ж жорсткі рамки, як і колишня станової приналежності, і тепер завданням «самовизначення» для більшості ставало дотримання тієї ж моделі поведінки, яку очікували від представників їх класу [34, с. 181–182]. «Саме це, – як стверджує З. Бауман, – і відрізняє «індивідуалізацію» колишніх часів від форми, яку вона прийняла сьогодні, в наш час Модерніті що «розтікається» [34, с. 182].

Для нової епохи, яку З. Бауман називає ще Постмодерном, характерна невизначеність і, як наслідок, нечіткість наших життєвих планів і цілей [34, с. 182; 35]. Зміна соціального статусу

стає тим досвідом, який більшість із нас отримує неодноразово протягом свого життя, і практично жоден із статусів не гарантує нам тривалого перебування в ньому [34, с. 182]. «Перспектива отримання «стабільного притулку» в кінці дороги відсутня; бути в дорозі стало постійним способом життя індивідів, що не мають (тепер уже хронічно) свого усталеного місця в суспільстві» [34, с. 183]. При цьому найбільшим подразником для індивіда стає не пошук і набуття та, згодом, утримання свого місця в жорстких рамках класу або страти, а занепокоєння, що кордони, які індивіду було не просто подолати, скоро перестануть існувати [34, с. 184]. У результаті проблема ідентичності в епоху Постмодерну для індивіда полягає вже не в тому, як побудувати і зберегти ідентичність цілісною і тривалою (в нових умовах це стає недоляком), а, перш за все, в тому, яку ідентичність обрати, аби уникнути фіксації і залишити за собою право та можливість зробити в майбутньому вже інший, в нових умовах більш раціональний вибір [35, с. 133–138]. Іншими словами, «якщо в нові часи головним клопотом у зв'язку з ідентичністю був клопіт про довговічність, то сьогодні турбуються про те, як ухилитися від обов'язків» [35, с. 133].

Ідеї, висловлені З. Бауманом стосовно характеру проблеми ідентичності в нову епоху, свідками та учасниками якої ми є, багато в чому перегукуються з думками щодо цього іншого відомого англійського соціолога Е. Гідденса [36].

У концепції Е. Гідденса виділяються дві найбільш загальні історичні епохи: «Традиціоналізм» та «Модерн» [37]. Громадські інститути та соціальні практики «Модерну», що виникли в постфеодальну епоху та стали всесвітньо-історичним явищем вже в ХХ ст., за твердженням вченого, демонструють стрімкий розрив із традицією, що відбувається в досі небаченому динамізмі соціальної системи та глобальності її впливу [38, с. 96]. Проте, як запевняє нас Е. Гідденс, нині існуюча соціальна система себе практично вичерпала, і отже, ми знаходимося на порозі переходу до чогось якісно нового [37]. При цьому важливим питанням для «пізнього» або «високого» Модерну, який ми маємо можливість спостерігати, стає ідентичність сучасної людини, а точніше, її самоідентичність, яка має ряд специфічних характеристик, наявність яких дозволяє говорити про нову якість Я, що виникла вже в наш час [37; 38, с. 102].

Аналізуючи особистість індивіда в сучасному суспільстві, Е. Гідденс звертає увагу на її, свого роду, нарцисизм – усебічну поглиненість собою, своїми бажаннями та потребами, що передбачає постійний пошук самоідентичності, яка відповідає, проте, не на питання «хто я є», а скоріше, «що це значить для мене». Особистість нового типу не розуміє і не бажає розуміти потреби інших, вона знаходиться в безперервній гонитві за задоволен-

нями, та, незважаючи на гіпертрофоване почуття власної значущості, майбутнє їй видається безперспективним, а життя – позбавленим будь-якого сенсу. При цьому сучасна людина схильна висувати завищені вимоги до оточуючих, не визнаючи за ними право вимагати того ж від себе.

Самоідентичність індивіда, як стверджує Е. Гідденс, перестала бути міцною і цілісною, як це було в попередню епоху: індивід більше не бажає і, насправді, практично не може співвідносити себе лише з якоюсь однією традицією, тим більше обмежувати свої дії будь-якими зобов'язаннями перед нею. Це, в кінцевому підсумку, сприяє розвитку індивідуальної рефлексивності, яка стосується в тому числі й безперервного процесу реконститування самоідентичності [37]. При цьому можна сказати, що і в цілому рефлексивність стає визначальною характеристикою «пізнього» Модерну та «полягає в тому, що соціальні практики постійно досліджуються, перевіряються і реформуються в світлі інформації, яка надходить про ці самі практики» [37].

Множинність вибору, перед яким сьогодні стоїть індивід, згідно з Е. Гідденсом, визначається цілою низкою чинників. По-перше, в умовах «пізнього» Модерну життя людини минає в посттрадиційному порядку, коли попередні норми або зникають, або не мають колишнього конкретного значення та тлумачення. По-друге, соціальне життя стає все більш різноманітним і різноплановим, що створює тенденцію до сегментації «стилю життя» індивіда. По-третє, сучасна рефлексивність діє в ситуації методологічного сумніву, коли будь-який авторитет недостатньо надійний аби не піддавати його постійній перевірці, а абстрактні системи замість абсолютно чітких рекомендацій колишньої епохи пропонують лише безліч різних можливостей. І по-четверте, посилення глобалізаційних тенденцій в інформаційній сфері сприяє зростанню нашого опосередкованого досвіду, що, у свою чергу, також впливає на багатоваріантність нашого вибору.

Таким чином, у розумінні Е. Гідденса самоідентичність «високого» Модерну не є незмінним набором індивідуальних рис і схильностей: вона осмислюється індивідом у термінах його власної біографії і постійно створюється, підтримується і перевизначається в процесі безперервної само-рефлексії [38, с. 101]. Суть даного процесу полягає в постійному виборі того, ким бути і що робити, – виборі, який індивід приймає самостійно, обмежуючись при цьому лише доступним набором можливостей, що відфільтровані через експертні та знакові системи. Інакше кажучи, самоідентичність, як рефлексивний проект, активно конструюється індивідом із запропонованих абстрактними системами стратегій і виборів, які він вплітає у свій власний «нарратив самоідентичності» [37; 39, с. 30].

Німецький філософ і соціолог Ю. Габермас запропонував так звану концепцію балансу ідентичності, де «Я-ідентифікація» є результатом балансу особистісної та соціальної ідентифікацій. Наочно це можна виразити у вигляді системи координат, де вертикальний вимір являє собою особистісну ідентифікацію, що забезпечує зв'язність життя суб'єкта, а горизонтальний – соціальну ідентифікацію, яка відповідає за виконання вимог рольових систем, до яких належить суб'єкт. При цьому знаходження і підтримка балансу ідентичності в концепції Ю. Габермаса здійснюється за допомогою спеціальних технік взаємодії, в яких особливе місце відводиться мові [40].

Значний інтерес для Ю. Габермаса становить також проблема співвідношення громадянства та національної ідентичності. Наприкладі об'єднання Німеччини він показує істотну різницю в підходах до розуміння природи нації і національного, що існують у глобальному політичному та інтелектуальному полі. Так, приєднання до ФРН земель колишньої НДР розглядається одними як відновлення споконвічної єдності Німеччини, в той час як іншими – лише як відновлення ліберальної демократії на території колишньої НДР [41, с. 50]. Таким чином, із точки зору одних, нація – це «до політична» єдність або ж ... співтовариство з єдиною історичною долею», а для інших нація являє собою об'єднання громадян [41, с. 51].

Виходячи із цього, Ю. Габермас робить висновок про те, що сьогодні ми можемо спостерігати втрату колишнього семантичного зв'язку між громадянством і національною ідентичністю. Поняття «нація» в історії, за спостереженням вченого, мало різні значення: від певної дополітичної єдності до чогось такого, що, згідно із припущенням, грає суттєву роль у визначенні політичної ідентичності громадянина [41, с. 51–53]. Тобто ретроспективний погляд на національну ідентичність говорить нам про те, що «зрештою, спосіб, у який національна ідентичність визначає громадянство, може фактично змінюватися на протилежний» [41, с. 53].

Сьогодні більшість вчених, які займаються проблематикою ідентичності, визнають, з одного боку, корисність концепту для багатьох наукових дисциплін і областей соціально-гуманітарного знання, та, що важливо, під час вивчення різних трансдисциплінарних взаємодій, а з іншого – необхідність комплексного дослідження категорії «ідентичність» і її похідних [3, с. 146; 16, с. 9]. Крім, наприклад, загальної тенденції до «глобалізації знання», «це можна пояснити тим, що, як зазначає білоруський дослідник В.Л. Абушенко, поняття ідентичності відсилає до основних базових концептів соціогуманітарного знання ... та виявляється максимально співзвучним принципам соціокультурного дослідження [сучасних]

пізньомодерних і/або постмодерних суспільств» [3, с. 146]. Говорячи про універсальний характер «ідентичності», а також укладений в ній інтегративний і прогностичний потенціал, І.С. Семененко підкреслює, що «[міждисциплінарне] вивчення ідентичності дозволяє виявити рівні і механізми взаємодії людей і інститутів, горизонтальні та вертикальні зв'язки, що виникають у процесі соціальної комунікації, і оцінити в цьому контексті перспективи інституційної динаміки сучасного суспільства» [42, с. 12]. Тобто мова вже йде про певну метатеорію, здатну інтегрувати отримані знання і стати в подальшому основою для отримання якісно нових знань. При цьому, однак, у процесі пізнання вченим все ж слід уникати довільних, методологічно невиправданих зсувів між рівнями індивідуальної і соціальної ідентичності, так само, як і не забувати про важливість чітко дотримуватися інших методологічних координат, таких, наприклад, як есенціалізм-конструктивізм [16, с. 10].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що розуміння ідентичності як категорії науко-

вого аналізу із часом зазнавало суттєвих змін, які відображали, з одного боку, відповідний стан розвитку знання про людину та суспільство, а з іншого – потужні соціальні трансформації, що докорінно змінювали саму природу ідентичності. Так, початкове використання терміну «ідентичність» в якості синоніму «тотожності» для неживих предметів із часом змінилося на її визначення як буття особистості, її самості, унікальності її існування. Згодом у соціальних науках відбулося відносно чітке розмежування індивідуальної і соціальної компонент ідентичності, а в подальшому і різних її форм (таких, наприклад, як національна, етнічна й державна). Цей процес продемонстрував, по-перше, стрімкий розвиток «дисциплінарних» концепцій ідентичності, а по-друге, розщеплення ідентичності як такої в епоху Модерну й, ще більшою мірою, Постмодерну. Нарешті, сьогодні, з усвідомленням універсального характеру ідентичності і визнанням її величезного інтегративного та прогностичного потенціалу, який ще тільки має бути розкритий, стають все більш популярними міждисциплінарні дослідження ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лысак И.В. Идентичность: сущность термина и история его формирования. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2017. № 38. С. 130–138.
2. Локк Дж. Сочинения: у 3-х т. М.: Мысль, 1985. Т. 1. 623 с.
3. Абушенко В.И. Проблема идентичностей: специфика культур-философского и культур-социологического видения. Вопросы социальной теории. 2010. Т. IV. С. 128–146.
4. Орлова Э.А. Концепции идентичности / идентификации в социально-научном знании. Вопросы социальной теории. М., 2010. Т. 4. С. 87–111.
5. Кули Ч. Социальная самость / Первичные группы. Американская социологическая мысль: Тексты. М.: Изд-во МГУ, 1994. С. 172–182.
6. Mead G.H. Mind, Self, and Society. Chicago: University of Chicago Press, 1934.
7. Задворная Е.С. Феномен идентичности: история формирования понятия и современные подходы к изучению. Ценности и смыслы. 2017. №1(47). С. 24–37.
8. Эриксон Э.Э. Детство и общество. СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.
9. Эриксон Э.Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. 344 с.
10. Симонова О.А. К формированию социологии идентичности. Социологический журнал. 2008. № 3. С. 45–61.
11. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. New York: Prentice-Hall, 1963. 147 p.
12. Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива. М.: Аспект-Пресс, 1996. 168 с.
13. Бергер П. Лукман П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: «Медиум», 1995. 323 с.
14. Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference. Bergen: Universitetsforlaget; London: Allen & Unwin, 1969. 153 p.
15. Parsons T. The Position of Identity in the General Theory of Action. The Self and Social Interaction. N.Y.: John Wiley and Sons Inc, 1968. P. 11–24.
16. Санина А.Г. Генезис идеи идентичности в социологии и смежных науках. Социс. 2014. № 12. С. 3–11.
17. Орешета Ю.В. Соціологічні підходи до проблеми ідентифікації та ідентичності особистості. Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. 2015. № 1. С. 79–84.
18. Chueh Ho-chia Anxious identity: education, difference and politics. Praeger Publishers, 2004. 204 p.
19. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. М.: Касталь, 1996. 448 с.
20. Гречко П.К. Идентичность – постмодернистская перспектива. Вопросы социальной теории. 2010. Т. IV. С. 171–190.
21. Лисий І.Я. Проблема філософської національності в дискурсі Жака Дерріда. Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2016. Т. 180. С. 55–61.

22. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. М.: Институт экспериментальной социологии, Спб.: Алетейя, 1998. 160 с.
23. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. М.: «Добросвет», 2000. 387 с.
24. Tajfel, H. Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. Political psychology: Key readings. New York, NY, US: Psychology Press, 2004. P. 276–293.
25. Tajfel H. Experiments in intergroup discrimination. Scientific American. 1970. P. 96–102.
26. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Джона Тернера. URL: <https://refdb.ru/look/2048196.html> (дата звернення: 27.11.2018).
27. Хомяков М. Б. Брайан Берри: либеральный универсализм против мультикультурализма и национализма. Журнал социологии и социальной антропологии. 2007. Том X. № 1. С. 74–100.
28. Taylor Ch. The Politics of Recognition. Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition. Princeton (N.J.), 1994. P. 25–73.
29. Кимлика У. Современная политическая философия: введение. М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 592 с. URL: <https://coollib.com/b/413880/read#t11> (дата звернення: 27.11.2018).
30. Kymlicka W. Two models of Pluralism and Tolerance. Analyse & Kritik. 1992. Volume 14. Issue 1. P. 33–56.
31. Ляпина Л.А. Эволюция либеральной концепции мультикультурализма. Социологический альманах. 2014. № 5. С. 253–259.
32. Бурдые П. Идентичность и репрезентация: Элементы критической рефлексии идеи «региона». Ab Imperio. 2002. № 3. С. 45–60.
33. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть. Thesis. 1993. Выпуск 2. С. 137–150.
34. Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2005. 390 с.
35. Бауман З. От паломника к туристу. Социологический журнал. 1995. №4. С. 133–154.
36. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford: Stanford University Press, 1991. 256 p.
37. Якушина, О. И. Идентичность в социологической теории Э. Гидденса. Современные проблемы науки и образования. 2014. № 2. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=12685> (дата звернення: 27.11.2018).
38. Гидденс Э.: Модерн и самоидентичность. Современная теоретическая социология: Энтони Гидденс. Реферативный сборник. Серия «Социология». М.: ИНИОН РАН, 1995. С. 95–113.
39. Полякова Н.Л. «Идентичность» в современной социологической теории. Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. 2016. 22(4). С. 22–42.
40. Березутский Ю.В. Стасюк Е.В. Особенности формирования и содержания самоидентификации молодежи: теоретический анализ. Власть и управление на Востоке России. 2012. № 4(61). С. 106–113.
41. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. Умови громадянства. К., 2005. С. 49–70.
42. Семененко И.С. Идентичность в предметном поле политической науки. Идентичность как предмет политического анализа: сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции, (21-22 окт. 2010). М.: ИМЭМО РАН, 2011. С. 8–13.

НОТАТКИ

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 15

Коректура • *Наталія Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Наталія Кузнєцова*

Формат 64x90/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 9,53. Замов. № 0119/11. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.